

روحانیت آذربایجان در دوره مشروطه

علی فرهاد اوو

ایمیل:

Ali_farhadov@yahoo.com

وابستگی:

دکتر. تاریخ شناس آذربایجان

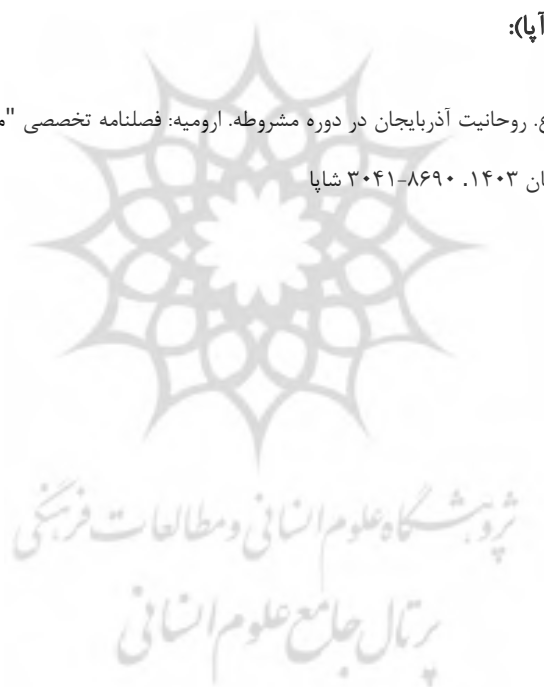
چکیده:

انقلاب مشروطه به عنوان اعتراض مردمی علیه رژیم شاه در ایران در بین سال های ۱۹۰۵-۱۹۱۱ آغاز شد. این انقلاب خواستار مشروطه و نظام پارلمانی در ایران بود و تا حدی به پیروزی رسید. روحانیون مترقی آذربایجان نقش مهمی در این پیروزی داشتند. شیخ محمد خیابانی نیز به عنوان یک روحانی برجسته و انقلابی این سنت انقلابی را ادامه داد.

کلمات کلیدی: آذربایجان ایران، مشروطه، روحانی ها

استناد (آپا):

فرهادوو، ع. روحانیت آذربایجان در دوره مشروطه. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۲، شماره ۰۶، زمستان ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Ali Farhadov

Email:

Ali_farhadov@yahoo.com

Affiliation:

PhD., The National History
Museum of Azerbaijan

Azerbaijani clergy in the constitutional period

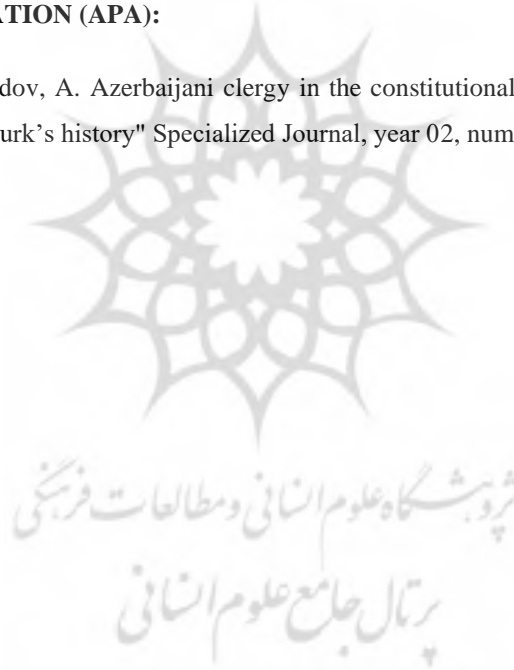
Abstract:

Constitutional revolution 1905-1911 originated as a popular protest against the Shah's regime in Iran. This revolution began in Iran at the request of the constitutional and parliamentary system and was partially won. The progressive clergy of Azerbaijan played an important role in this victory. Sheikh Mohammad Khiyabani also continued this revolutionary tradition as a prominent cleric and revolutionary.

Key words: Iran, Azerbaijan, Constitution, Clergy

CITATION (APA):

Farhadov, A. Azerbaijani clergy in the constitutional period. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 02, number 06, winter 2025, ISSN: 3041-8690.

Əli Fərhadov

Email:

Ali_farhadov@yahoo.com

Mənsubiyət:

Dr., Milli Azərbaycan Tarixi
Muzeyi

Məşrutə dövründə Azərbaycan ruhaniləri

Xülasə:

1905-1911-ci illər məşrutə inqilabı İranda şah rejiminə qarşı xalqın etirazı olaraq ortaya çıxdı. Bu inqilab İranda konstitusiyə və parlament sisteminin tələbi ilə başladı və qismən qələbə çaldı. Bu qələbədə İran Azərbaycanı və mütərəqqi ruhanilər mühüm rol oynadılar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani də görkəmli bir ruhani və inqilabçı olaraq bu inqilab ənənəsini davam etdirdi.

Açar sözlər: İran Azərbaycanı, məşrutə, ruhanilər

CITATION (APA):

Fərhadov, Ə. Məşrutə dövründə Azərbaycan ruhaniləri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 02, nömrə 06, qış 2025, ISSN: 3041-8690.

Ali Farhadov

Email:

Ali_farhadov@yahoo.com

Üyelik:

Dr., Ulusal Azerbaycan Tarih Müzesi

Meşrut döneminde Azerbaycan din adamları

Özet:

1905-1911 anayasal devrimi, İran'daki Şah rejimine karşı kamusal bir protesto olarak ortaya çıktı. Bu devrim İran'da anayasa ve parlamenter sistem talebiyle başladı ve kısmen kazandı. Bu zaferde İran Azerbaycanı ve ilerici din adamları önemli rol oynadı. Şeyh Muhammed Khiyabani de önde gelen bir din adamı ve devrimci olarak bu devrimci geleneği sürdürdü.

Anahtar kelimeler: İran Azerbaycanı, meşrute, din adamları

CITATION (APA):

Farhadov, A. Meşrut döneminde Azerbaycan din adamları. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 02, sayı 06, kış 2025, ISSN: 3041-8690.

مشروطه دورونده آذربایجان روحانی لری

علی فرهاد اوو

ایمیل:

Ali_farhadov@yahoo.com

منسوبیت:

دکتر. میلی آذربایجان جی تاریخی
موزه بی

عرب الفابسینه کوچورن: ملیحه برقی
صدقیانی

چکیده:

۱۹۰۵-۱۹۱۱ - جی ایل لر مشروطه انقلابی ایران دا شاه رژیمه نه قارشلی خالقین اعتراضی اولاراق اورتایا چیخدی. بو انقلاب ایران دا کونیستوسیا و پارلامنت سیستمی نین طلبی ایله باشلادی و قیسماً غلبه چالیدی. بو غلبه ده ایران آذربایجانلی و مترقی روحانی لر مهم رل اوینادیلار. شیخ محمد خیابانی ده گؤزکملی بیری روحانی و انقلابچی اولاراق بو انقلاب ان انه سینه دوام ائتدیردی.

آچار سؤزلر: ایران آذربایجانلی، مشروطه، روحانی لر

استناد (آپا):

فرهاد اوو، ع. مشروطه دورونده آذربایجان روحانی لری. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۲، شماره ۰۶، زمستان ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

XIX əsrin sonunda Qacar İrənindəki tənəkə üsyanı hakimiyyətdən narazı məzlum əhalinin dərindən dərman olmadı. Nəsrəddin şahdan sonrakı Müzəffərəddin şah da Rusiyadan aldığı borclarla ölkəni ağır iqtisadi-siyasi duruma salmışdı. Qacar şahzadəsi, vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə isə dua və dini rəvayətlər kitabları nəşr etdirib, özünü dindar kimi göstərsə də, əslində Rusiyapərəst idi, kazak paltarında şəkil çəkdirir, zalımlıqla, talançılıqla vaxt keçirirdi. Vəliəhdin əsas müşaviri isə rus dili müəllimi kimi yanında saxladığı Şapşal adlı rusiyalı yəhudi din adamı idi (26, 147; 24, s.178, 181).

Bu dövrdə Azərbaycan müctəhidi Hacı Mirzə Həsən ağa və İmam-cümə Hacı Mirzə Kərim ağa ali ruhanilər olmalarına baxmayaraq, onlar şahın və onun Azərbaycandakı nümayəndəsi vəliəhdin zülmünə və əsarətə qarşı xalqı müdafiə etmir, hətta özləri möhtəkirdlikdən faydalanırdılar (24, s.171-173). İrəndəki müsəlmanların aclıq səbəbilə xaricilərə qul olduğunu yazan və bu kimi ictimai problemlərə göz yuman mürtəcə müctəhidləri qınayan "Molla Nəsrəddin" belə yazırdı: "Müctəhid Hacı Mirzə Həsən ağa dəyirmanın sularını kəsib və əhali acından ölür" (23, s.2-3; 29, s.299); "Müctəhidin gözünün qabağında minlərcə müsəlman övrət-uşaqları əcnəbilərin evində əsir-yesirdirlər" (3, s.2; 29, s.288).

۱۹۰۳-cü ilin iyun-iyul aylarında qeyri-müsəlmanların sərxoş olub küçədə din xadimlərinə sataşması Təbrizdə yeni qılgıncım yaratdı. Müctəhid Mirzə Həsən ağanın rəhbərliyi ilə mədrəsə tələbələrinin və mollalarının nümayişi və etirazları nəticəsində (24, s.48) xaricilərin qaldığı və içki də satılan mehmanxanalar dağıdıldı. Xariciləri və içki içənləri müdafiə edən sədrzəm Ətabəkin Azərbaycan mənşəli mərcii-təqlid Məhəmmədhəsən Mamaqani (1822-1905), ondan sonrakı mərcii-təqlid Axund Xorasani (ö. 1911) və s. müctəhidlər tərəfindən kafir və mürtəd, dövlət və millət düşməni elan edilməsi (26, s.32-33) nəticəsində 1903-cü il sentyabrın sonunda şah onu vəzifədən azad etdi və Eynüddövlə yenidən sədrzəm oldu (24, s.47-51). Qeyd edək ki, görkəmli ictimai-siyasi xadim, ədib Məhəmməd Əli Tərbiyət (ö. 1940) "Danışməndani-Azərbaycan" əsərində qeyd edir ki, Məhəmmədhəsən Mamaqani (ö. h. 1323 (1905) Nəcəfdə görkəmli müctəhidlərdən biri olub, 8 cildlik "Büşrəl-vüsul ilə əsraril-elmi-üsul" ("Üsul elmi sirlərinə çatmaq üçün xoş xəbər") və 16 cildlik "Kitabi-zərayiül-islam fi şərhi şərayiül-islam" ("İslam qanunlarını izah edən vasitələr haqqında kitab") əsərlərinin müəllifidir (37, s.24; 38, s.11). Görkəmli ruhani Axund Molla Xorasani də ömrü boyu məşrutəçiləri dəstəkləmiş, şahı yıxmaq üçün dəfələrlə Qafqaz və İrən müsəlmanlarına müraciət etmişdi (1, s.185-186). Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalını Qacarlara günahı sayan Axund, Müzəffərəddin şah yazdığı məktublarda da onu "dinsiz bədbəxt və din düşməni, vətən xaini" adlandırmış, xalqı

cihada çağırmışdı (40). Şah əleyhdarı olan Axund sonunda şübhəli bir şəkildə vəfat etmişdi (24, s.564).

Möhtəkirlərə qarşı mübarizə aparanlar içində şeyxilərin rəhbəri, məşrutə tərəfdarı Mirzə Əli Ağa Siqətülislam (1861-1911) xüsusilə fəal idi (24, s.182). Siqətülislam mütərəqqi ruhani olub, Nəcəf və Kərbəlada ali dini təhsil almış, fars və türk dillərində əsərlər yazmışdır. Onun ən məşhur əsəri "Miratül-kütüb" ("Kitabların güzgüsü") kitabıdır ki, burada görkəmli din alimləri haqqında geniş məlumat verilib. Məşrutə tərəfdarı olub Rusiya işğalına qarşı mübarizə apardığı üçün h.1330 (1911)-cu ildə Rusiya hərbiçiləri tərəfindən Təbrizdə şəhid edilmişdi (37, s.317-318; 38, s.91-92).

Siqətülislam kimi mütərəqqi ruhanilərin varlığı dini ideyaların güclü olduğu İranda şah rejiminə yardım edən radikal ruhanilərin qələbə çalmasına mane olurdu. Əli bəy Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalında yazdığı kimi – "İrənliləri hürriyyət yoluna sövq edən müctəhidlərin nüfuzudur" (18, s.17-21). Mütərəqqi ruhanilərin ölkədəki roluna diqqət ayıran M.Şahtaxtı da yazırdı ki, "Əgər İranda zorlu zorsuz, zalım məzluma istədiyinin hamısını edə bilmirsə, məhz üləmanın nüfuzunun qorxusundandır" (34; 35, s.173).

Bu dövrdə xalqın vəliəhddən və hökumətdən narazı olmasının bir səbəbi də 1905-ci ildə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasında İrənlilərin də qətl edilməsi və hökumətin buna səssiz qalması oldu. Bu hadisə İran Azərbaycanında daha böyük əks-səda oyatdı. Çünki Qafqaza yaxın olub, bir çoxları da orda yaşayırdı və ya gəlib-gedirdilər (24, s.176-177). Qafqazdakı erməni-müsəlman davasının İran Azərbaycanına da sıçramasının qarşısı Təbrizin İmam-cüməsi Hacı Mirzə Kərim ağa tərəfindən alındı (24, s.177). Ə.Kəsrəvi Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasında görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin sülh yaratma təşəbbüsünü xüsusi qeyd etmiş, İran ermənilərinin də sülhpərvər niyyətini göstərmişdir (26, s.146).

XX əsrin əvvəllərində yeni xalq hərəkatına səhnə oldu. Öncələri sadəcə zalım şaha etiraz şəklində olan etirazlar və xalq nümayişləri artıq 1905-ci ilin sonundan etibarən sistemləşməyə başladı. Təbrizdə də ruhanilər "İslamiyyə Əncüməni" yaradıb xaricilərin İrəndəki ağalığına qarşı etiraz edirdilər. Onun əsas üzvləri - sonralar qatı məşrutə düşməni olan Mir Həşim (24, s.574), məşrutə tərəfdarı Mirzə Hüseyn Vaiz və s. idi (24, s.183; 26, s.152). Təəssüf ki, bu təşkilat daha sonra məşrutə düşməni ruhanilərin əsas qurumuna çevrildi.

Şahlıq rejiminə və mürtəce molla zülmünə qarşı olan bu kütləvi hərəkatlar, konstitusiyaya tələbi ilə nəticələndi və tarixə Məşrutə inqilabı (1905-1911) adı ilə daxil oldu. 1905-ci ildə başlayan

Məşrutə hərəkatı XX əsr İran və Azərbaycan tarixinin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biri oldu. İnqilab iştirakçılarının əsas tələbi konstitusiyanın qəbul edilməsi, Milli Məclis çağırılması, xarici məmurların ölkədən qovulması və s. idi (30). Xalqın, o cümlədən mütərəqqi ruhanilərin şərəfli, intellektual və mədəni mübarizəsi 1906-cı ildə İranda parlamentin qurulması ilə nəticələndi.

Gömrüklərdən məsul olan Rusiyapərəst belçikalı J.Nouzun rəqs məclislərində ruhani paltarında istehza ilə şəkillər çəkdirməsi (4, s.23), müsəlmanları təhqir etməsi xalqın narazılığına səbəb olurdu. "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "İranda Culfa gömrükxanası kimindir? Niyə gömrükxananın rəisi xaricilərin bayramını tətil eləyir, amma müsəlmanların ən möhtərəm bayramında gömrükxana açıq olur? Nə rəis hambalların dilini bilir, nə hamballar rəisin" (21, s.6-7; 29, s.260).

Tehranda, şiələr tərəfindən müqəddəs ziyarətəgah sayılan Əbdüləzim türbəsində (42, s.176) müctəhid Abdullah Bihbehani və Seyid Məhəmməd Təbətəbainin başçılığı ilə J.Nouzu və digər xarici məmurları istefaya dəvət edən etirazçılar toplaşdılar. Onların etirazları hökumət tərəfindən eşidilmir, Qəzvinə və digər İran şəhərlərində məmurların zülmünə qarşı çıxan din xadimləri və türbələrdə etiraz üçün toplanan insanlar məmurlar tərəfindən döyülürdü. İranın borclandığı Rus bankının Tehranda qədim bir müsəlman qəbristanlığı və dağılmış mədrəsə binası üzərində yeni bina tikməsi müsəlman xalqı daha da narazı saldı. İranlı müctəhidlər – A.Bihbehani və S.M.Təbətəbai xalqı etiraza çağırırdılar və bina etirazçılar tərəfindən dağıldı (10, s.56-57). Qeyd edək ki, məşrutə inqilabının sonrakı taleyində də bu iki müctəhid böyük rol oynadı. Təbətəbainin və Bihbehinin 1905-ci ildə Tehranda yaratdıqları "Əncüməni-məxfi" (Gizli əncümən) XX əsrin əvvəlində şahlıq rejiminə qarşı yaranan ilk təşkilatlardan biri idi (19, s.431, 435).

Xalq artıq şahın ruhanilərin və xalqın gücü qarşısında geri çəkildiyini görürdü. Bir müddət sonra Tehran bazarında vali Əlaüddövlə tərəfindən qəndi guya baha satan tacirlərin döyülməsi güclü etiraz dalğasını başlatdı. A.Bihbehani və S.M.Təbətəbai kimi ruhanilərin rəhbərliyi ilə xalq artıq şah hökumətindən günahkar məmurların istefasını tələb edirdi. Etirazçılar Əbdüləzim türbəsinə sığındılar (24, s.82-88). Bu hadisə tarixi ədəbiyyatda "hicrəti-suğra" (kiçik köç) adlanır. 1905-ci ilin dekabrında baş verən bu hadisədə J.Nouzun istefası istəndi, Milli Məclis və Ədalətxana quruluncaya qədər Tehrana dönməyəcəklərini elan etdilər (9, s.53). Bir ay davam edən etirazdan sonra qorxuya düşən Şah tələblərin yerinə yetiriləcəyi vədini verəndən sonra etirazçılar Əbdüləzim türbəsini tərk etdi. Şah da Tehran valisini istefaya

göndərdi (10, s.56-59) və İrənin bütün şəhərlərində Ədalət xanalarının qurulması haqqında 10 yanvar 1906-cı ildə fərman verdi (24, s.97; 19, s.435).

Əhməd Kəsrəvi qeyd edir ki, baş verən bu hadisələr Avropa mətbuatında da geniş əks-səda yaratdı. Din xadimlərinin dövlət üzərindəki qələbəsi ilə müstəbid hakimiyyətə son verildiyi, xalqa azadlıq verildiyi, Darülsura – Milli Məclis qurulacağı bildirilirdi (10, s.59; 24, s.101). Şahın fərmanına baxmayaraq, sədrəzəm Eynüddövlə Ədalət xananın qurulmasını gecikdirirdi, bu məqsədlə ordunu və hökumət üzvlərini də öz tərəfinə çəkmişdi. Bunu görən müctəhid Təbətəbai sədrəzəmə belə bir məktub göndərdi: "Mən bu ölkədə islama xidmət edirəm. Bu məmləkət və əhalini Rusiya, İngiltərə və Osmanlıya əsir etməyin. Məclisin təsisi və s. haqda Qurana and içməyiniz necə oldu? Mən bu yolda canımdan keçməyə hazırım" (24, s.108-110). M.Təbətəbai və A.Bihbehani məscidlərdə, xalqın qarşısında çıxış edir, ədalət xananın, məclisin əhəmiyyətindən danışır, xalqı mübarizəyə səsləyirdilər. Xalq arasında zalım hökumətə qarşı cihadı təbliğ edən vərəqələr paylanırdı. Qorxuya düşən sədrəzəm Eynüddövlə ölkədə komendant saatı tətbiq etdi. Baş verən izdihamlarda məscidlərə toplaşan etirazçılara atəş də açıldı və öldürülənlər də oldu (24, s.130). Ruhanilər vəziyyətin çıxılmazlığını görüb xalqı məscidləri tərk etməyi tövsiyə etdilər. A.Bihbehani, S.M.Təbətəbai və Şeyx Fəzlullah Nuri də şahın razılığı ilə Tehranı tərk edib Quma getdilər (24, s.135). Bu hadisə tarixi ədəbiyyatda "hicrəti-kübra" (böyük köç) adlanır (9, s.53).

A.Bihbehinin İngiltərə səfirliyi ilə olan anlaşması sayəsində 500-dən çox çadırdan on mindən çox etirazçı səfirliyin həyətinə sığındı və etirazçı ruhanilərin geri qayıtması, ədalət xananın açılması istəklərini yenilədilər və ilk dəfə məşrutə və parlament tələb etdilər (24, s.134-136; 140-142). Bu hadisədə mütərəqqi ruhanilərin rolunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə "İran inqilabının başında ruhanilər var. İslamı abad edənlər də mollalar olacaq" (31, s.58) deyərək, onların xalq azadlıq hərəkatındakı fəaliyyətini alqışlayırdı.

Sədrəzəm Eynüddövlə isə xalqa məşrutə verilərsə, sonra respublika istəyəcəklər deyərək şahı qorxudurdu (24, s.138). Təbriz valisi, şahzadə Məhəmmədəli Mirzə sədrəzəm Eynüddövlənin onun vəliəhdliyindən qarşı olduğunu bildiyindən, şahı etirazçıları dəstəkləyən bir teleqram çəkdi. Həmçinin onun dəstəyi ilə Təbriz ruhaniləri –Azərbaycan müctəhidi Hacı Mirzə Həsən ağa, İmam-cümə Hacı Mirzə Kərim ağa (24, s.163) və s. şahı teleqram çəkdilər. Teleqramda şahdan Tehran ruhanilərinin istəklərinə əməl edilməsi və onların Qumdan geri qaytarılması arzu edilir, Milli Məclisin qurulmasını və istibdad və zülmün aradan qaldırılmasını istəyirdilər (24, s.143-145). Bu teleqramın sonunda sədrəzəm vəzifədən azad edildi və ruhanilər Qumdan

geri qaytarıldı. Lakin İngiltərə səfirliyinə sığınan 14 mindən çox etirazçı mütərəqqi ruhanilərin də dəstəyilə məşrutə tələbindən əl çəkmədi (24, s.142-143).

Tənbəki üsyanının memarı, məşhur müctəhid Mirzə Həsən Şirazinin tələbəsi olan Fəzlullah Nuri qatı şəriət tərəfdarı olub, özünün məşrutə əleyhindəki görüşlərini "Kitabu təzkirətül-qafil" və "İrşadül-cahil" əsərlərində geniş izah etmişdir (27, s.28). Onun rəhbərlik etdiyi radikal ruhanilər də məşrutə əvəzinə "məşruə" (şəriət), "Milli Məclis" əvəzinə "İslam məclisi" sözünü tələb edirdilər (41, s.355; 14, s.388-393).

Məşrutəçilərin təzyiqi sonucu şah 5 avqust 1906-cı il tarixində məşrutə fərmanını imzalamağa məcbur oldu (2, s.282). 9 sentyabr 1906-cı il tarixində isə Şura Məclisinin də təsis edilməsi haqqında fərmanı da təsdiq etməyə məcbur oldu (24, s.152). Beləliklə, İran parlamentli şahlıq ölkəsinə çevrildi. Beləliklə, məşrutə hərəkatına gedən proses Tehrandə qələbə ilə nəticələndi. Əhməd Kəsrəvi yazır ki, məşrutə hərəkatı Tehrandə yarandı, lakin onun inkişafını Təbriz boynuna götürdü (24, s.156). İran paytaxtından sonra ən böyük şəhər Təbriz sayılırdı. Vəliəhd həmişə Təbrizdə otururdu. Uzaqlığına baxmayaraq Təbriz Tehrandə baş verən hadisələrdən xəbərsiz qalmırdı. Həmçinin İran Azərbaycanının Qafqaza və Osmanlı ərazisinə yaxınlığı azərbaycanlıların ayıqlığına və hazırlığına çox kömək edirdi (24, s.157). Təbriz həm də mədəni mərkəzlərdən biri idi.

Vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə Rusiyapərəst olduğundan orada çar əleyhinə inqilabi hərəkatın bir bənzərinin nəinki Təbrizdə, heç İranda təkrarlanmasını istəmirdi, hər şəkildə etirazları boğmağa çalışırdı. O, Tehrandəki məşrutə hərəkatını da sədrəzəm Eynüddövləni işdən çıxartdırmaq üçün müvəqqəti dəstəkləmişdi. Vəliəhdin dəstəyi ilə Təbriz ruhaniləri şahı teleqram çəkmiş, məşrutəni dəstəkləmiş, sədrəzəmə etirazlarını bildirmişdilər. Lakin vəliəhd öz arzusuna nail olandan sonra Təbriz ruhanilərini aldaraq sakitləşdirdi (24, s.184-185). Tehrandə əldə edilən azadlığı, yaradılan məclisin bir bənzərini Təbrizdə açıb, reallaşdırmağa çalışan xalq 1906-cı ilin sentyabrında kütləvi etiraz nümayişinə, mitinqlərə başladı (7, s.302). Etirazçıların səyi nəticəsində bazarlar bağlandı və sentyabrın 20-də 600 nəfərdən çox etirazçı konsulluğun həyətinə və onun yanındakı Səmsam xan məscidinə toplanıb bəstə oturdu (2, s.282). Müctəhid Hacı Mirzə Həsən ağa, İmam-cümə Hacı Mirzə Kərim ağa və digər böyük ruhanilər də etirazçılara qoşuldu. Burada fars və türk dillərində istibdada qarşı məşrutənin faydası haqda çıxışlar edilirdi. Sonunda etirazçılar şahı teleqram göndərdilər. On gün bazarlar bağlı qaldı. Camaat ancaq Səmsam xan məscidində və ingilis konsulluğunun həyətinə toplanırdı (24, s.189). Mütləqiyyətə qarşı birləşən əhali öz aralarındakı məzhəb davasına da

son qoymuşdu. Kərimxanilərin rəhbəri Hacı Seyid Məhəmməd Qarabaği belə deyirdi: "İndi bütün kin-küdurət kənara qoyulmalı, iranlıların şadlıq və şöhrəti naminə çiyin-çiyinə addımlamalıyıq". Şeyxi və üsulilərin rəhbəri də onunla birlikdə bu ideyanı dəstəkləyirdilər. Məscidin axundu da çıxış edib farsca və türkcə məşrutəni dəstəkləyən çıxışlar etdi. Sarayın zülmündən, məzlum xalqın dərdlərindən danışib xalqı ağlatdı (24, s.190, 192). Nəhayət bir ay sonra, vəliəhdin gizli etirazlarına baxmayaraq, şah hökuməti Təbrizdəki məşrutəçilərin də tələbini qəbul etdiyinə dair vəliəhdə teleqram göndərməyə məcbur qaldı (26, s.162-164). Şahın razılığı və Vəliəhdin fərmanı ilə məscidə sığınanlara ümumi əfv verilib, Təbrizdə Milli Şura Məclisinə deputat seçkilərinin keçirilməsinə icazə verildi, İngiltərənin Təbrizdəki konsulluğuna da bu haqda məlumat göndərildi (24, s.195-196; 2, s.282). Beləliklə, İran Azərbaycanı da arzusunda olduğu məşrutəyə qovuşmuş oldu. Müctəhid Hacı Mirzə Həsən ağadan, mollalardan, tacirlərdən ibarət Təbriz Əncüməni fəaliyyətə başladı. Əncümən həm də ədliyyə, təhlükəsizlik məsələlərinə də nəzarət edirdi (26, s.183).

İran Azərbaycanında 1906-cı ildə məşrutənin qələbəsindən sonra məşrutəçilər nizam-intizamı bərpa edib, dükan-bazarda ucuzluğa, ədalətə və sünni-şiə mübahisəsinə, təriqətlərarası ziddiyyətə, təberracıların lənətlərinə son qoymağa nail oldular. Bu mərhələdə məşrutəçilərə rəhbərliyi əsasən mütərəqqi din xadimləri edirdilər və əsas tələbləri də şəriətə düzgün əməl etmək idi (24, s.197-199). Lakin Əncümən məşrutənin ruhuna xəyanət edən radikal din xadimlərinə qarşı da mübarizə aparırdı. Bu istiqamətdə vəliəhdə gizli danışıqlara gedib məşrutəçilərə xəyanət etdiyinə və Əncüməndə onun sirrini açan Mirzə Hüseyn Vaizi döydürtdüyünə görə pişnamaz-molla Mir Haşim Dəvəçi 1906-cı ilin oktyabrında Təbrizdən qovuldu (26, s.171). Qeyd edək ki, Mir Haşimin məşrutə əleyhindəki fəaliyyəti "Molla Nəsrəddin" jurnalında da öz əksini tapmışdı. Onun məşrutəçilərə qan uddurması və sonunda bu cinayətlərinin cəzasını çəkməsi M.Ə.Sabirin -

"Durma, götür qaç başını, Mir Haşım!

Yardımlı Səttar başını, Mir Haşım!" (11, s.3)

şeyri ilə jurnalda işıqlandırılmışdı. Lakin Mir Haşim sonralar yenə Təbrizə qayıdıb şahın göstərişi ilə Təbrizdəki Rusiya vətəndaşlarına qarşı hücumlar təşkil etdirdi. Şahın məqsədi Rusiyanı Azərbaycan məşrutəçilərinə qarşı düşmənliyə sövq etmək idi (24, s.577).

Vəliəhd Təbriz Əncüməninin tələbi ilə özünü yalandan məşrutəçi kimi göstərən və möhtəkirlək edən İmam-cümə Hacı Mirzə Kərim ağanı vəzifədən və Təbrizdən qovmağa məcbur oldu, onun yerinə məscidin köhnə pişnamaz-mollası Mirzə Qafar ağa seçildi (24, s.206). Vəliəhd

Əncümənin bu hərəkətlərindən qeyzlənib onu bağlamaq istəsə də, xalqın etirazından qorxub geri addım atdı və Tehrana, müctəhid A.Bihbehaniyə məktub yazıb özünün məşrutə tərəfdarı olduğunu bildirdi və ondan yardım istədi (24, s.200-201). Ə.Kəsrəvi qeyd edir ki, Azərbaycan xalqının şahlıq rejimi üzərində bu ilk qələbəsinin bütün İranda məşrutə hərəkətinin inkişafı üçün əhəmiyyəti oldu, Tehrandə seçkiyə prosesinə şübhə ilə baxanlar da məşrutəyə qoşuldular (24, s.200). İran Azərbaycanının şəhərlərində də vilayət əncümənləri yaradılmağa başlandı, öz nümayəndələrini də Təbriz Əncüməninə göndərməyə başladılar. Lakin bölgələrdə xalq Əncümənin demokratik ruhunu anlamır, onu şəriət məclisi zənn edirdi. Bəzən isə Ərdəbildə, Qəzvinə olduğu kimi Heydəri və Neməti təriqətlərinin qarşılıqlı hətta qətl hadisələri vahid əncümən təşkilatlarının yaranmasına mane olurdu (26, s.195-196; 24, s.232-233).

Vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin məşrutəçilərə güzəstə getməsinin bir səbəbi də atası Müzəffərəddin şahın ağır xəstəliyi və şahzadələr arası vəliəhdlik mübarizəsi idi. Vəliəhdin məşrutəçilərlə ziddliyindən digər şahzadələr istifadə edir, sarayda və xalq arasında dedi-qodular yaradırdılar. Bu səbəbdən Məhəmmədəli Mirzə, müctəhid A.Bihbehaniyə də məktub yazaraq and içdi ki, o, dövlət və millətin inkişafını istəyir, Məclisə və məşrutəyə sadıqdır, bədxahları onu şərləmək istəyirlər (26, s.185-186). 30 dekabr 1906-cı il tarixində İran tarixində ilk dəfə Müzəffərəddin şah və vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə Məclisin hazırladığı Əsas qanuna - konstitusiyaya imza atdılar və İranın ilk konstitusiyası təsdiqlənmiş oldu (26, s.187-188; 20, s.513; 7, s.302).

Müzəffərəddin şahın uzun sürən xəstəlikdən vəfat etməsindən sonra 19 yanvar tarixində vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə şah oldu (26, s.198, 201; 24, s.235-236, 239). Lakin o, atasının imzaladığı konstitusiyayı tanımaq istəmirdi. Şah seçildikdən sonra açıq-aşkar məşrutəyə, seçilmiş Məclisə qarşı mübarizə apararı Məhəmmədəli Mirzə öz işinə qarışılmasını, hesabat soruşulmasını xoşlamır, dövləti təkbaşına idarə etmək istəyirdi. O, məşrutə düşməni radikal ruhanilərlə də birləşmiş və belə fikir yayırdılar ki, guya məşrutə şəriətə ziddir (24, s.240-241). "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu haqda belə yazırdı: "Qanuni-əsasının təsdiq olunmağını tələb eləyəndə Məhəmmədəli şah həmişə cavab verir ki, müctəhidlər qoymurlar, çünki məşrutə şəriətə ziddir" (15, s.5-6; 29, s.351-352). Lakin şah ancaq öz şəxsi mənfəətinə xidmət edən müctəhidlərin fitvalarını nümunə göstərirdi. Çünki yenə "Molla Nəsrəddin" jurnalının qeyd etdiyi kimi Kərbəla və Nəcəf müctəhidləri məşrutə tərəfdarı olub, şahı buna dəvət edirdilər. Lakin radikal İran ruhaniləri deyirdilər ki, "Məşrutə şeytan işidir" (15, s.5-6).

Tehrandan – Şura Məclisindən gələn şikayətlər üzərinə Təbrizdən mərkəzi hökumətə göndərilən teleqramlarda yazırdı: "Şuranın haqqı var bütün işlərdən xəbərdar olsun və yaxud onlara müdaxilə etsin, bir sıra işlərdən xəbərdar olmaması hansı səbəbdəndir?" (24, s.253). Həmçinin şahın məşrutəni qəbul etdiyi barədə yeni fərman verməsi, gömrüklərdən məsul olan belçikalı J.Nouzun və digər xarici məmurların istefası tələb olunur, nazirlərin məclisə hesabat vermələri tələb olunurdu (26, s.214-215). Teleqramın altında Təbriz müctəhidi Hacı Mirzə Həsən ağanın və s. ruhanilərin və tacirlərin də imzaları da var idi (24, s.254-256).

1907-ci ilin aprelində Təbrizdə baş verən bir hadisə radikal ruhanilərlə zəhmətkeş xalqı qarşı-qarşıya gətirdi (26, s.234, 239-241). Kəndlilərə zülm edən Təbriz valisi Nizamülmülkün adamlarını qoruyan Müctəhid Mirzə Həsən Ağaya qarşı Təbrizdə ilk silahlı üsyan baş verdi. Müctəhid mücahidlər tərəfindən şəhərdən qovuldu, onunla birlikdə digər şiə din xadimləri də şəhəri tərk etdilər. Ali din xadimləri içində təkcə şeyxilərin rəhbəri Siqətülislam məşrutəyə sonuna qədər sadıq qaldı. Bu son hadisə məşrutəçilərlə şiə din xadimləri arasındakı ziddiyyəti tamamilə böyütdü və məşrutəçilər arasında Avropapərəstlik artmaya başladı (24, s.184, 291-295). Bunun nəticəsində bəzi din xadimlərinin də məşrutəyə qarşı şübhəsi artdı, ikitirəlik gücləndi (24, s.310-311). Ancaq Nəcəfdən Axund Molla Kazım Xorasani, Hacı Şeyx Abdullah Mazandarani, Hacı Mirzə Hüseyin Tehrani, Seyid Məhəmməd Təbətəbai və Abdullah Bihbehani həqiqətən məşrutə tərəfdarı idilər. Onlara görə "İndiki dövrdə İmam Zaman qeybdə olduğundan, şəriətin ehkamı icra oluna bilmir, istər-istəməz zülmkar hakimlər qalib gəlir. Yaxşı olar ki, istibdadın və zülmün qarşısını almaq üçün qanunçuluq hökm sürsün. Ümmətin aqilləri – müsəlmanların başçıları məclisi bərpa edib orada məşvərət keçirsinlər". Beləcə, onlar məşrutəni məşruədən ayırırdılar. Lakin icazə verməzdilər ki, şəriətin əleyhinə qanun yazılsın (26, s.286-287; 24, 338).

Təbrizdən qovulan Müctəhid Mirzə Həsən ağa açıq-aşkar məşrutəni pisləyir, məşrutə əvəzinə məşruə (şəriət) tələb edirdi. Şeyx Fəzlullah Nuri də artıq məşrutə yox, şəriət təbliğatı aparırdı (24, s.338-339). O, məşrutəçilərin Milli Şura Məclisində səs verməsi keçirilən konstitusiyaya əqidə azadlığı maddəsini salmağa çalışmalarını da islama vurulan zərbə adlandırır, buna imkan verməyəcəyini deyirdi. Həmçinin Təbriz müctəhidi Hacı Mirzə Həsən ağanın məşrutəçilər tərəfindən qovulmasını da onların islam düşmənliyinə işarə sayırdı (24, s.346-347). Mövzunu işıqlandıran "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "Yazıq Hacı Mirzə Həsən ağa, niyə səni qatır üstə mindirib Təbrizdən çıxarıb qovdular? Sənin günahın nə idi, sən nə deyirdin ki? Sən deyirdin ki, "bu məşrutəçilər yoldan çıxıblar" (39, s.2-3; 29, s.161); "Hacı Mirzə Həsən ağa

bircə dəfə mücahidlər barəsində narazılıq izhar etmək ilə təbrizlilər onu şəhərdən kənar elədilər” (13, s.6; 29, s.172). Jurnal digər mürtəcə mollaların da eyni fikirdə olduğunu göstərirdi: “Hələ Şeyx Fəzlullah və Hacı Mirzə Həsən qalsınlar kənarda: məşrutəyə xilaf-şəriət hesab eləyən müctəhidlərin qədəri gün-gündən artmaqdadır. Müctəhidlər şaha ərizə veriblər ki, qanuni-əsasi verməsin. Məşrutəçiləri kafir deyə elan ediblər” (15, s.5-6; 29, s.351). Bu son məsələdə Abdullah Bihbehani və Seyid Məhəmməd Təbətəbai də müctəhid Mirzə Həsənin Təbrizə geri dönməsini istəyirdilər, çünki o, Tehrandə və Qumda özünün qovulmasını məşrutəçilərin dinsizliyinə nümunə göstərirdi (24, s.351-352). Sarayın müttəfiqi olan Şeyx Fəzlullah Nuri də müctəhid Mirzə Həsən ağa ilə dostluq edir, məşrutəçilərə qarşı onu dəstəkləyirdi. Məşrutəçiləri qoruyan ancaq müctəhid S.M.Təbətəbai, A.Bihbehani, Axund Xorasani və Axund Mazandarani idi (24, s.423-425). Bu kimi mütərəqqi ruhanilərin fəaliyyətini qeyd edən, lakin yetərli olmadığını bildiren Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, “Fazili-şəhir (məşhur fəzilətli-Ə.F.) Təbətəbai həzrətləri ümum islamiyyətin dəvası üçün çalışır. Görür ki, vətəni-din, şərəfi-milliyəmiz təhlükədədir. Lakin bir əldən səs çıxmaz” (17, s.4; 19, s.209). Ə.Kəsrəvi göstərirdi ki, məşrutə əleyhdarı ruhanilər bütün azadlıq tərəfdarlarını babi, bəhai adlandırır, onların islam düşməni olduqlarını vurğulamağa cəhd edirdilər (24, s.341-342). Şeyx Fəzlullah Nuri parlamentdə qanunların qəbulunda ruhanilərin təkliflərinin nəzərə alınmasını və bu məqsədlə ayrıca nəzarətçi fəqihlər orqanının yaradılmasını tələb edir, buna etiraz edən azərbaycanlı deputatlara dinsiz deyirdilər. Lakin S.H.Tağızadə başda olmaqla Azərbaycan deputatları – “Biz məşrutə tələb edirik, məşruə (şəriət) yox” (19, s.415) deyə buna etiraz edirdi. Sonunda ali ruhanilərin seçdiyi beş nəfər müctəhiddən ibarət parlamentə nəzarət orqanının yaradılması qərara alındı (24, s.438-442).

Şeyx Fəzlullahın bu qələbəsinə baxmayaraq, o, şah hökumətinin dəstəyilə məşrutəni sonuna qədər ləğv etmək istəyirdi. Şeyx Fəzlullah Nurinin rəhbərliyi ilə hazırlanan bəyannamədə məşrutəçiləri babiliyə meyillikdə, qeyri-müsəlmanlarla müsəlmanların bərabərliyini tələb etməkdə, şəriətə qarşı firəng qanunlarını tətbiq etmək istəməkdə günahlandırdılar. Həmçinin onlara qarşı şəriətin babi və dinsizlərə qarşı hökmünü (qətl-Ə.F.) tətbiq etməyi tələb edirdilər (24, s.482, 488-495, 509-510). Şeyx Fəzlullah da bütün məşrutəçilərin qətl edilməsi haqqında fitva vermişdi (33, s.417). Məscidlərdə vaizlər məşrutəçilərin avropapərəst, şəriəti ləğv etmək istəyən kafirlər olması haqqında moizələr oxunmağa başlandı. Məşrutəçilərə qarşı təzyiqlər, təhdidlər, fiziki zorakılıq halları da edildi. S.M.Təbətəbainin və A.Bihbehainin şeyx Fəzlullahla görüşməsi də nəticəsiz qaldı, sonda Şura Məclisi Fəzlullah Nurinin məşrutəyə

düşmən olub saraydan aldığı rüşvətlərlə onların cinayətkar əməllərinə ortaq olduğu, Əbdüləzim türbəsində oturan Şeyx Fəzlullah tərəfdarlarının da xalq düşməni olduğu elan edildi (24, s.444-447).

Bu dövrdə Ərdəbildə neməti-heydəri qarşılıqları, Zəncanda, Qəzvində Şeyx Fəzlullah tərəfdarlarının məşrutəçilərə qarşı hücum və qətl hadisələri baş verirdi (24, s.469-475). Belə bir şəraitdə Nəcəf ruhaniləri ölkədəki nizam-intizamı bərpa etməyən, məşrutəyə qarşı düşmənçilik edən, konstitusiyaya əlavələrin qəbulunu gecikdirən sədrəzəm Ətabəki küfrlə ittiham etdi (26, s.438). Xoy Əncüməni də sədrəzəm Ətabəki "Xainüssultan" (xain sultan-Ə.F.) elan etmiş, istefa etməzsə, öldürəcəklərini bildirmişdilər (24, s.519, 528). Təbriz Əyalət Əncüməni hökumətin istefasını istəmişdi. 1907-ci il, 31 avqust tarixində (26, s.451; 24, s.529) Məclisin iclasından çıxan Ətabək təbrizli Abbas ağa tərəfindən küçədə qətl edildi. Sui-qəsdçi ələ keçməmək üçün özünü də öldürdü. Ə.Kəsrəvi qeyd edir ki, Ətabəkin qətli sarayda və İrənin hakim dairələrində böyük qorxu yaratdı, məşrutə düşmənlərinin sui-qəsdlər hazırlanmasından tədirgin olub zahirən məşrutəçi kimi özlərini göstərməyə başladılar (24, s.541). Nəticədə 7 oktyabr 1907-ci il tarixində Məhəmmədəli şah Şura Məclisinin konstitusiyaya əlavələrini təsdiq etdi və məşrutəçilərin demokratik islahatlar arzusunu yerinə yetirməyə məcbur oldu (26, s.465-467; 20, s.513; 7, s.303). dinindən asılı olmayaraq bütün iranlıların qanun qarşısındakı bərabərliyi təsdiq olundu, sünni, xristian, yəhudi və zərdüştilərin haqları artırıldı, lakin burada yeganə istisna babilər və bəhailər oldu. Həmçinin əyalət əncümənlərinin idarəetmədəki hüquqları tanındı. Konstitusiyaya mütərəqqi əlavələrin qəbulunda, dini məhkəmələrə qarşı dünyəvi məhkəmələrin səlahiyyətlərinin qismən artırılmasında və qanun qarşısında bütün vətəndaşların bərabərliyinin təmin olunmasında S.H.Tağızadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan deputatları xüsusi rol oynadılar (36, s.110).

28 fevral 1908-ci il tarixində şah qarşı sui-qəsd təşkil olundu (26, s.542). Faytonla saraydan çıxıb gedən şah qumbara atıldı. Bir neçə nəfər yaralanıb ölsə də, şah bir zərər gəlmədi. Sui-qəsdçilər tapılmasa da, sonradan bunun da məşrutəçi Heydər Əmoğlunun işi olduğu məlum oldu (26, s.543). Bu hadisə şahın məşrutəçilərlə arasının yenidən açılmasına səbəb oldu (24, s.631-633).

Şaha sui-qəsdədən sonra onun əmri ilə Rəhim xan Təbriz məşrutəçilərinə qarşı mübarizəyə başladı (24, s.643-646). Müctəhid Mirzə Həsən ağa və İmam-cümə Mirzə Kərim ağa da Məclisin razılığı ilə 1908-ci ilin mayında Təbrizə döndülər (26, s.559). Bu ruhanilərin gəlməsiylə Təbrizdə məşrutə əleyhdarlarının gücü daha da artdı (24, s.647-649). Şahın əmri ilə

Təbriz müctəhidi Mirzə Həsən ağa məşrutəçilərin dinsiz olması haqqında Tehrana teleqram göndərdi və hər yerdə yaymağa başladılar. Şah da Məclisin qanunazidd olması və etiraz edənlərin cəzalandırılacağı haqqında fərman verdi (24, s.720-721). Seyid Həsən Tağızadə tərəfindən Təbrizə göndərilən teleqramda isə şahın məşrutəyə xəyanət etdiyi, Şura Məclisinin şaha son xəbərdarlıq etdiyi, Təbriz mücahidlərinin Tehrana yardım üçün gəlməsini gözlədikləri qeyd olunmuşdu. Təbrizlilər isə Tehrana ordu göndərəcəkləri təqdirdə Təbrizin məşrutə düşmənlərinin əlinə keçəcəyindən ehtiyat edirdilər (24, s.723-725). Həqiqətən də, Müctəhid Mirzə Həsən ağa, İmam-cümə Mirzə Kərim ağa, Mir Haşim və tərəfdarları məşrutəçilərə qarşı plan hazırlığı içində idilər. Müctəhid Mirzə Həsən ağanın evində məşrutə düşmənlərinin toplantısı keçirilirdi (26, s.626). Onlar məşrutəni devirmək istəyən şaha kömək edilməsi haqqında çıxış edib bu haqda şaha dəstək teleqramı çəktilər. Şah teleqramı yüksək qiymətləndirib çap edilərək Tehrandə yayılmasına əmr verdi (24, s.723-725).

23 iyun 1908-ci il tarixində səhər çağı (26, s.631; 20, s.513) şahın əmri ilə Liyaxovun komandanlığı ilə kazak briqadası Məclisi mühasirəyə alıb hücumla dağıtdılar (24, s.732-738). Onlara müqavimət edən mücahidlər də kazakların əli ilə vəhşicəsinə qətl edildilər (24, s.738-743). Demək olar ki, Tehranla eyni vaxtda Təbrizdə də şahın Təbrizdəki Molla Mir Haşimə və Müctəhid Mirzə Həsən ağaya göndərdiyi teleqram ilə şəhərin cənub məhəllələrində məskunlaşan məşrutəçilərə qarşı hökumət qüvvələri döyüşü başlatmışdı. Şah Mir Haşimə göndərdiyi teleqramda inqilabçıları həbs edib, məşrutəçilərin ruhani liderləri – A.Bihbehani Kərbəlaya, S.M.Təbətəbaini Xorasana sürgün etdiyi yazır və belə deyirdi: "Bütün pozğunlar həbs olunubdur. Siz də pozğunları məhv etməklə məşğul olun. Nə yardım istəsəniz, hazırım" (24, s.777; 19, s.411). Mir Haşimin mənsub olduğu Təbrizin Dəvəçi məhəlləsi radikal ruhanilərin və şahpərəstlərin əsas silahlı qiyam mərkəzi idi (9, s.132). "Molla Nəsrəddin" jurnalı da Mir Haşimin məşrutəyə zidd cinayətkar fəaliyyətini - "Dəxi demə ki, İran İrandır. Xeyr! İran indi Təbrizdə Mir Haşimindir", deyərək ifadə etmişdi (21, s.6-7).

Ruhanilər məşrutəçiləri babi elan edib qanlarını da halal elan etmişdilər. Əyalət Əncüəninin üzvləri digər ölkələrin konsulluqlarına qaçıb sığınsalar da, mücahidlər, o cümlədən nücahidlərə rəhbərlik edən Səttarxan və Bağırxan döyüşü davam etdirirdilər (6, s.205; 24, s.779, 783). Türkiyə və Qafqazdakı məşrutə tərəfdarları da onlara yardım göndərirdilər.

Səttar xan, Kərbəlanı və Nəcəfi ziyarətə getmiş, görkəmli şiə ruhanisi, Müctəhid Mirzə Həsən Şirazi (v.1894) ilə görüşmüş, öncəki günahlarından tövbə etmişdi. O, Təbrizə qayıtdıqdan sonra şeyxilərə qoşulmuşdur (5, s.50-51). İranlı tədqiqatçı M.Bamdadin yazdığına görə,

Səttarxan görkəmli şeyxi müctəhidi və məşrutəçi Mirzə Əli Siqətülislamla birlikdə şeyxilərin Azərbaycandakı görkəmli nümayəndələrindən biri və Təbrizin Əmirxiz məhəlləsinin kəndxudası olmuşdur (16, s.386).

Şah Təbrizə nəzarəti gücləndirmək üçün qatı məşrutə düşməni Eynüddövləni Azərbaycan valisi təyin etdi (26, s.681). 1908-ci il, iyulun əvvəlində Eynüddövlənin əmri ilə Rəhim xan öz oğlu Böyükxanı süvari dəstəsi ilə birlikdə məşrutəçilərin üzərinə hücumla göndərdi (26, s.681). Lakin məşrutəçilər Böyükxanın ordusunu məğlub etdilər. Demək olar ki, bütün İranda ancaq Təbriz məşrutəçiləri şaha qarşı mübarizəni davam etdirə bilmişdilər. Rəhim xan özü ordu ilə Təbrizə gəlməyə məcbur oldu (26, s.683; 24, s. 783-786). 12 iyul 1908-ci il tarixində Şahın əmri və Müctəhidlə İmam-cümənin razılığı ilə Təbriz şəhərinin rəhbərliyi Rəhim xana tapşırıldı (26, s.686-687). Müctəhid və İmam-cümənin bu mövzuda yaydığı bəyannamədə Rəhim xan mədh edilərək, belə yazılmışdı: "Təbriz şəhərində pozğun adamlar üsyan etdiyi bir vaxtda iradəli bir şəxs lazımdır ki, bu kimi mühüm işlərin öhdəsindən gəlməyi öz üzərinə götürsün. Biz siz cənablarından ciddi tələb edirik ki, himmət edib pozğun adamların kökünü kəsəsiniz. Beləliklə, həm şahənşahın vasitəsilə sizin öhdənizə verilən işi yerinə yetirəsiniz, həm də müsəlman əhəliniz təhlükəsizliyini təmin edib Allahın yanında savab qazanıb, yüksək mərtəbəyə çatasınız" (24, s.787-789).

Əksinqilabi qüvvələr məşrutəçiləri məhv etmək üçün dini terminlərdən istifadə edir, kafir babi adı altında inqilabçılara, şah rejiminin əleyhdarlarına divan tuturdular (8, s.149). "Molla Nəsrəddin" jurnalı 1908-ci il Təbriz hadisələri ilə əlaqədar belə yazırdı: "Biz görürük ki, bütün Təbriz camaatı hücum çəkib məşrutəçilərin məhəllələrini dağıdıb, özlərinin qanını içirlər. Heç kəs deməsin ki, hücum çəkənlərin qəsdı padşahın düşmənlərini yox eləməkdir və köhnə idarəni geri qaytarmaqdır. Xeyr, Təbrizdə bir adam tapılmaz ki, buna razı olsun. Bəs bu nə qovğadır? Bir az işlərə diqqətlə baxsaq, görərik ki, burada bir belə hikmət var: Hacı Mirzə Həsən Təbriz meşələrində ot otlayan müsəlmanları inandırır ki, məşrutəçiyət istəyənlərin hamısı babidir. Dəxi qurtardı getdi. "Dədəm mənə kor deyib". "Al-gəldi, qırın bu babiləri!" Budur Təbriz davası! Və özgə çür də ola bilməzdi. Məsələn, mənə deyirlər ki, filankəs babidir; yəni mürtəddir. Mən də bilirəm ki, onun qətli vacibdir. Dəxi qurtardı getdi. Yoxsa bir də özümə zəhmət verib başlayım sual-cavabı ki, aya doğrudanmı filankəs babidir, yəni hürriyyəti-vicdan adına durum hələ bir az fikir də eləyim?" (3, s.2).

Nəcəf ruhaniləri Təbrizə dəstək məqsədilə "Məşrutəyə qarşı çıxmaq Yezidə itaət etmək kimidir. Məşrutəni bərqərar etmək cihad etməkdir. Təbrizlə müharibə aparmaq İmam Zamanla

(Mehdi) müharibə etmək kimidir” (26, s.729-730) deyə fitva vermişdilər. Səttar xanda dəfələrlə bildirmişdi ki, “Mən Nəcəf ruhanilərinin hökmünü icra edirəm” (26, s.730). Lakin İran ordusu şaha tabe olmağı seçmişdi (24, s.838-839). Ə.Kəsrəvi qeyd edir ki, məşrutəçiləri bəzi və ya dinsiz adlandıran radikal ruhanilərə qarşı Nəcəf ruhanilərinin fitvaları olmasaydı, məşrutəçilərə az adam kömək edərdi. Təbrizə yardım edənlər məhz bu fitvalara arxalanırdılar (26, s.730). Hər yerdə Səttarxan Sərdari-əzəm (böyük baş komandan) və Sərdari-milli, Bağırxan Salari-milli (Milli baş komandan) adlandırılır (26, s.771) və Səttar xanı Allahın Təbrizə göndərdiyi ilahi yardım sayırdılar (24, s.884).

İran Azərbaycanındakı Rusiya vətəndaşlarını qorumağı bəhanə edən rus ordusu 29 aprel 1909-cu ildə Təbrizi işğal etdi (26, s.906). Beləliklə, şah ordusuna qarşı layiqli mübarizə aparan Təbriz mücahidləri məğlub oldular. M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” əsərində belə yazırdı: “Məhəmmədəli şah Azərbaycana düşmən tək yanaşdı, ancaq bu düşmənciliyin meyvəsini tez gördü, konstitusiyaya qarşı çıxan bu dikbaş şah qarşısında yaraqlı Azərbaycanı buldu” (32, s.22).

Məşrutə inqilabında görkəmli inqilabçı, din xadimi Məhəmməd Xiyabani də mühüm rol oynamış, Təbrizin Xiyaban məhəlləsindəki mübarizəsinə görə Xiyabani adını almışdı (28, s.239). M.Xiyabani şah hakimiyyətinin xalqın mənafeyinin düşünmədiyini, ingilislərin İranın daxili işlərinə müdaxilə etdiyini göstərirdi. Hələ Təbriz mədrəsəsindəki tələbəlik illərində M.Xiyabaninin tələbəsi olan Əhməd Kəsrəvi onun ərəbcəsini, ilahiyyat sahəsindəki biliyini mədh edir (25, s.17) və sonralar onunla Azərbaycan Demokrat Partiyasında birgə fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir (25, s.244-245). Əhməd Kəsrəvi özünün “Qiyam-e Şeyx Məhəmməd Xiyabani” əsərində yazır ki, “Xiyabaninin iti yaddaşı, bacarığı var idi. Buna görə də gündəngünə onun nüfuzu artır və çoxlarını öz təsiri altına alırdı. Onlar da onu özlərinə rəhbər seçir və onun sözündən və göstərişlərindən boyun qaçırılmazdılar” (12, s.16). İslam dəyərlərini daim müdafiə edən M.Xiyabani islam dəyərlərini müdafiə edərək, “Müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanmaqdan daha qənaətbəxş bir iş ola bilərmi?” deyirdi. Müsəlmanlar arasında baş verən məzhəb və s. ixtilafın həlli üçün isə “Quran bizim vəhdət amilimiz, bizi bir-birimizə bağlayan ən möhkəm kəndirimiz-vasitəmizdir” şüarını ortaya atırdı (12, s.63). 1920-ci ilin aprelində M.Xiyabani İran Azərbaycanında Azadistan hökumətini qurdu. O, deyirdi ki, “İran dövlət başçıları məşrutə qanunlarını ləğv edib, xalqın tələbatını qəbul etmirlər. Biz qiyam odunu bütün İranda yandıracağıq” (12, s.12). M.Xiyabaninin lideri olduğu bu hərəkət sonda məğlub edilsə də, onun məşrutə, azadlıq ideyaları yaşadı və bütün İranda yayılaraq ona əbədi

ad qazandırdı. Bu ideyaların təşəkkülündə və yaşayıb yayılmasında isə Azərbaycanın mütərəqqi ruhanilərinin də böyük rolu oldu.

Ədəbiyyat

1. Algar H. Ahund Molla // TDV İslam Ansiklopedisi, II cild, İstanbul, 1989, s.185-186.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, "Azərbaycan" xüsusi cildi. Bakı, 2007, 881 s.
3. Babilər // "Molla Nəsrəddin", №26, 1908, s.2.
4. Barijough S.M. İranda siyasi ve ekonomik çıkar çatışmaları (1921–1950), Bitlis, 2015, 119 s.
5. Bolat G. İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar, s.50-51 // Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, Vol. 5, No. 1 (2013), p.47-64.
6. Browne E.G The Persian Revolution of 1905-1909. London, 1910, 473 p.
7. Cənubi Azərbaycan // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. V cild, Bakı, 2014, s.301-316.
8. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917). Məsul red: Ə.S. Sumbatzadə. Bakı, 1985, 316 s.
9. Çingizoğlu Ə. Məşrutə hərəkatında ruhanilərin rolu. Bakı, 2018, 160 s.
10. Dilek K. İranda meşrutiyet hareketi ve dönemin siyasi gelişmeleri // Akademik Orta Doğu, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s.50-68.
11. Ədəbiyyat // Molla Nəsrəddin, № 42, 1908, s.3.
12. Əhməd V. Ş.M.Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti. Bakı, 2010, 126 s.
13. Gülmək // "Molla Nəsrəddin", №20, 1907, s.6.
14. Hanioglu M.Ş. Meşrutiyet // TDV İslam Ansiklopedisi, 29-cu cild, Ankara, 2004, s. 388-393.
15. Həqiqət // "Molla Nəsrəddin", №52, 1908, s.5-6.
16. Həsənzadə T. "Qacarlar dövrünün titulları" // Tarix və onun problemləri, № 1-2, 2009, s. 385-392.
17. Hüseyinzadə Ə. "Ey qələm" // Həyat, №127, 1906, s.4.
18. Hüseyinzadə Ə. "Vəqayeyi-aləmə bir nəzər" // "Füyuzat", №2, 1906, s.17-21.
19. Hüseyinzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, 2008, 496 s.
20. İran inqilabı (1905-1911) // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV cild, Bakı, 1960, s.513.
21. İran işləri // "Molla Nəsrəddin", №9, 1908, s.6-7.
22. İrşad, №123, 1907.
23. İttihad // "Molla Nəsrəddin", №31, 1908, s.2-3.

24. Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi. I cild. Tərc. ed. A.Ə.Haşimi. Essen, 2003, 1047s.
25. Kəsrəvi Ə. Qiyam-e Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Tihran, 1998, 175 s.
26. Kəsrəvi, Tarixə-məşruteye-İran. Tihran, 1343, 906 s.
27. Kurtuluş R. 1906-1911 İran meşrutiyet hareketinde Osmanlı etkisi. İstanbul, 2010, 297 s.
28. Mədətli, E. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 2020, 508 s.
29. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild. Bakı, 2004, 584 s.
30. Məmmədli P. Məşrutə inqilabı illərində demokratik ənənələrin formalaşması (1905-1911)
// http://www.azkurs.org/pars_docs/refs/8/7223/7223.pdf
31. Rəsulzadə M.Ə. "İranda inqilab" // Əsərləri. (1903-1909), I cild, Bakı, 2014.
32. Rəsulzadə M.Ə. İran türkləri. Bakı, 2013, 100 s.
33. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. I cild (1903-1909). Bakı, 2014, 480 s.
34. Şahtaxlı M. Hər gün bir az // Şərqi-Rus, № 1310, 1904.
35. Şahtaxlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006, 432 s.
36. Şəfiyeva, Ə.H. İranın modernləşməsində S.H.Tağızadənin rolu. Bakı, 2013, 196 s.
37. Tərbiyət M. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Azər nəşr, 1967, 464 s.
38. Tərbiyət M. Danışməndane-Azərbaycan. Tihran, 1314, 414 s.
39. Tərcümanın fıtvası // "Molla Nəsrəddin", №17, 1907, s.2-3.
40. Uçar K. Ahund-u Horasani // http://www.caferilik.com/kutuphane/book/%C5%9Fialimlari-biyografisi-c-2#Tab3-30279_76_238
41. Uçar K. Şia alimləri biyografisi. I cilt. Berlin: Alulbeyt, 2007, 415 s.
42. Березин, И.Н. Путешествие по Востоку-2: Путешествие по Северной Персии. Казань, 1852, 432 с.

آذربایجان روحانی لری

عصرین سونوندا قاجار ایران داکى تنبکی عصیانی حاکمیت دن ناراضی مظلوم اهالی نین دردی نه XIX درمان اولمادی. نصرالدین شاهان سونراکی مظفرالدین شاه دا روسیه دن دوروما سالمیشدی. قاجار شاهزاده سی ولیعهد محمدعلی میزا ایسه دعا و دینی روایت لر کیتابلاری نشر انتدیریب اوزونو دیندار کیمی گؤسترسه ده اصلینده روسیه پرست دی دیر. قازاق پالتاریندا شکل چئکدیریر، ذلیم لیق له تالانچی لیق لا وقت گنجیریردی. ولیعهدین اساس مشاوری ایسه روس دیلی روسیه لی یهودی دین آدم ایدی(26.147.24s.178.181)

بودوره ده آذربایجان مجتهدی حاجی میرزا حسن آقا و امام جمعه حاجی میرزا کریم آقا علی روحانی لر اولمارارینا باخمایارق، اونلارا شاهین و اونون آذربایجانداکی نماینده سی ولیعهدین ظلمونه و اسارته قارشی خالقی مدافیه انتمیر، حتی اوزلری محتکیر لیک دن فایدا لانیردی لار. (24.s . 171.173)

ایرانداکی مسلمانلار آجلیق سبب ایله خارجه لی لره قول اولدوغونو یازان و بو کیمی اجتماعی پروبلیم لره گوز یومان مرتجی مجتهدلری قینیان " مولا نصرالدین" بئله یازیردی. " مجتهد جاج میرزا حسن آقا درمانین سولاری نی کنسیب و اهالی آجیندان اولور. (23.s . 2-3.29.s . 299)

"مجتهدین گوزونون قاباغیندا مینلر جه مسلمان آوراد – اوشاقلاری اجنبی لرین ائوینده اسیر – یئسیر دیرلر . 3.s . 2.29.s . 288).

۱۹۰۳ اونجو ایلین ایون ایول آیلاریندا غیری- مسلمانلارین سرخوش اولوپ کوچه ده دین خادم لری نه ساتاشماسی تبریزده یئنی جنغیلچیم یاراتدی. مجتهد میرزا حسن آقائین رهبرلی یی ایله مدرسه طلبه لری نین و مولالارین نمایشی و اعتراض لاری نتیجه سینده (24. S . 48) خارجه لرین قالدیغی و ایچکی ده ساتیلان مهمان خانلار داغیدیلدی. خارجی لری و ایچکی ایچنلری مدافعه ائدن صدر اعظم اتابکین آذربایجان منشاء لی مرجع- تقلید محمد حسن مقانی (۱۸۲۲-۱۹۰۵). اوندان سونراکی مرجع- تقلید آخوند خراسانی (ö. 1911) و s. مجتهدلر طرفیندن کافیر و مرتد دولت و میللت دشمنی ایلن اندیلمه سی (26.s.32-33) نتیجه سینده ۱۹۰۳ – اونجی ایل سپتامبرین سونوندا شاه اونو وظیفه دن آزاد ائتدی و عین الدوله یئنی دن صدر اعظم اولدو . (24.s. 47. 51) قید ائدک کی گورکملی اجتماعی – سیاسی خادم، ادیب محمد علی طبیعت " (ö. 1940) دانشمندان آذربایجان" اثرینده قید ائدیر کی محمد حسن مقانی (ö. h. 1323(1905) نجف ده گورکملی مجتهدلردن بیری اولوپ، ۸ جیلدیک " بوشول – ووسول ایل اسرائیل – علمی – اصول" (اصول علمی سولاری نا چاتماق اوچون خوش خبر") و ۱۶ جیلد لیک " کیتاب زرایول- اسلام فی شرحی شرایول – اسلام" (اسلام قونولاری نی ایضاح ائدن واسطه لر حقین ده کیتاب") اثرلری نین مولفی دیر (۳۷). s. 24.38.s.11) گورکملی روحانی آخوند مولا خراسانی ده عمر بویو مشروطه چی لری دستک له میش، شاهی یخماق اوچون دفعه لر قفقاز و ایران مسلمانلاری نا مراجعت ائتمیش دیر (1). s. 185-186 قفقازین روسیه طرفیندن اشغالینی قاچارلارین گناهی سایان آخوند، مظفرالدین شاه یازدیغی مکتوب لاردا اونو "دین سیز بدبخت و دین دوشمانی، وطن خائینی" آدلاندیرمیش، خالقی جهادا چاغیرمیشدی (۴۰). شاه علیه داری اولان آخوند سونوندا بیر شکیل ده وفات ائتمیشدی (۲۴). s. 564) محتکیرلره قارشی مبارزه آپارانلار ایچینده شیخ لرین، مشروطه طرفداری میرزا علی آقا شیخ الاسلام (۱۸۶۱-۱۹۱۱) خصوصی له فعال ائتدی (۲۴). s.182) سقه الاسلام (۱۸۶-۱۹۱۱).

سقه الاسلام مترقی روحانی اولوب، نجف و کربلا دا علی دینی تحصیل آلمیش فارس و تورک دیل لرین ده اثرلر یازمیشدیر. اونون ان مشهور اثری " مرآت الکتب " (کیتاب لارین گوزگوسو) کیتابی دیر کی بورادا گورکملی دین عالیم لری حقین ده گنیش معلومات وئرلیب. مشروطه طرفداری اولوب روسیه اشغالینا قارشی مبارزه آپاردیغی اوچون – h.1330(1911) جو ایله روسیه حرب چی لری طرفیندن تبریز ده شهید ائدلمیش دی (۳۷). s.317-318.38.s91-

.....

سقه الاسلام کیمی مترقی روحانیلرین وارلیغی دینی ایده آل لارین گؤچلو اولدوغو ایراندا شاه رژیمینه یارديم ائدن رادیکال روحانیلرین قلبه چالماسی نا مانع اولوردو. علی بی حسین زاندین "فویوضات" ژورنالین دا یازدیغی کیمی – "ایران لی لاری حریت یولونا سؤوق ائدن مجتهدلرین نفوزدور" (۱۸, س. ۱۷-۲۱). مترقی روحانیلرین اولکه دمکی رولونا دقت آیران م.شاه تاختلی دا یازدی کی، "اگر ایراندا زورلو زورسوزا، ظالم مظلوما ایسته دی بی نین هامی سینی ائده بیلیرسه، محض علماءنین نفوذو نون قرخوسونداندير" (۳۴; ۳۵, س. ۱۷۳).

بو دورده خالقین ولیعهد دن و حکومت دن ناراضی اولماسی نین بیر سببی ده ۱۹۰۵- جی ایل ده قفقازدا باش وئرمیش ارمنی- مسلمان داواسیندا ایرانلیلارین دا قتل ائدیلمه سی و حکومت ین بونا سنسیر قالماسی اولدو. بو حادثه ایران آذربایجانین داها بؤیوک عکس- ساده اویاتدی. چونکی قفقازا یاخین اولوب، بیر چوخلاری دا اوردا یاشاییر و یا گلیب- گدیردیله (۲۴, س. ۱۷۶-۱۷۷). قفقازداکی ارمنی-مسلمان داواسینین ایران آذربایجانین نا دا سئچرماماسینین قارشسی سی تبریزین امام-جمعه سی حاجی میرزا کریم آغا طرفیندن آئیندی (۲۴, س. ۱۷۷). ا.کسروی قفقازدا باش وئرنه ارمنی- مسلمان داواسندا گؤرکهملی خیریه چی. H.Z. تقی اووین صلح یاراتما تشئوسونو خصوصاً قید ائتمیش، ایران ارمنیلرینین ده صلح پرور نیتی نی گؤستریمیشدیر (۲۶, س. ۱۴۶).

XX عصرین اولینده یئنی خالق حرکتینه صحنه اولدو. اونجه لری ساده ظالم شاهها اعتراض شکلینده اولان اعتراضلار و خالق نمایشلری آرتیق ۱۹۰۵- جی ایلین سوندان ایبتیارن سیستمه شمگه باشلادی. تیریزده ده روحانیلر "اسلامیه انجمنی" یارادیب خارجی لرین ایرانداکی آقالیغینا قارشسی اعتراض ائیردیله. اونون اساس عضولری – سونرالار قاطع مشروطه دوشمنی اولان میر هاشم (۲۴, س. ۵۷۴)، مشروطه طرفداري میرزا حسین واعظ و س. ایدی (۲۴, س. ۱۸۳; ۲۶, س. ۱۵۲). تاسفکی، بو تشکیلات داها سونرا مشروطه دوشمنی روحانیلرین اساس قورومونا چورویلدی.

شاهلیق رژیمینه و مرتجع ملا ظلمونه قارشسی اولان بو کوتلوی حرکتلر، کونسیتی سونون طلبی ایله نتیجه لندی و تاریخه مشروطه انقلابی (۱۹۰۵-۱۹۱۱) آدی ایله داخل اولدو. ۱۹۰۵- جی ایله باشلایان مشروطه حرکت XX عصر ایران و آذربایجان تاریخینین ان اهمیت لی حادثهلرین دن بیرری اولدو. انقلاب اشتراکچی لارینین اساس طلبی کونسیتی سونون قبول ائدیلمه سی، ملی مجلس چاغیرلما سی، خارجی مامورلارین اولکدهن قولماسی و س. ایدی (۳۰). خالقین، اوجمله دن مترقی روحانیلرین شرفلی، اینتله کتوال و مدنی مباریزسی ۱۹۰۶- جی ایله ایراندا پارلامنتین قورولماسی ایله نتیجه لندی.

گمرک لردن مسؤل اولان روسیه پست بلژیکی J.Nouz ون رقص مجلس لرین ده روحانی پالتاریندا ایستهزا ایله شکل لر چکدیرمه سی (۴, س. ۲۳)، مسلمان لاری تحقیر ائدیلمه سی خالقین ناراضی لیغینا سبب اولوردو. "ملا نصر الدین" ژورنالی بله یازدی: "ایرانین جلفا گمرک خانا سی کیمین دیر؟ نیه گمرک خانا نین رئیس خارجی لرین بایرامینی تعطیل ائلییر، اما مسلمان لارین ان محترم بایرامیندا گمرک خانا آچیق اولور؟ نه رئیس هامی لارین دیلینی بیلیر، نه هامیلار رئیسین" (۲۱, س. ۶-۷; ۲۹, س. ۲۶۰).

تهراندا، شیعه لر طرفیندن مقدس زیارتگاه ساییلان عبدالعظیم توربه سینده (۴۲، س. ۱۷۶) مجتهد عبدالله بهبهانی و سید محمد طباطبایی نین باشچی لغی ایله J.NOUZ و دیگر خارجی مامورلارین استعفايه دعوت ائندن اعتراضچی لر توپلاشدیلار. اونلارین اعتراضلاری حکومت طرفیندن ائشیدیلیمیر، قزوین ده و دیگر ایران شهرلرین ده مامورلارین ظلمونه قارشى چیخان دین خادیملری و توربه لرده اعتراض اوچون توپلانان اینسانلار مامورلار طرفیندن دویولوردو. ایرانین بورچلانديغی روس بانکینین تهراندا قدیم بیر مسلمان قبرستانلیغی و داغیلیمیش مدرسه بیناسی اوزوره یئنی بینا تیکمهسی مسلمان خالقین داها دا ناراضی سالدی. ایرانلی مجتهدلر A. – بهبهانی و S.M. طباطبایی خالقى اعتراضی چاغیردیلا و بینا اعتراضچیلر طرفیندن داغیدیلدی (۱۰، س. ۵۶-۵۷). قیید ائدک کی، مشروطه انقلابی نین سونراکی طالعینده بو ایکی مجتهد بؤیوک رول اؤینادی. طباطبایینین و بهبهانینین ۱۹۰۵-جی ایلهده تهراندا یاراتدیق لاری "انجمن مخفی" (گیزلی انجمن) XX عصرین اولینده شاهلیق رژیمینه قارشى یارانان ایلك تشکیلاتلاردان بیری ایدی (۱۹، س. ۴۳۱، ۴۳۵).

.....

خالقی آرتیق شاهین روحانیلرین و خالقى گوجو قارشیسندا گئری چکیدی ایینی گؤروردو. بیر مدت سونرا تهران بازاریندا ولی الدوله طرفیندن قندی گویاه باها ساتان تاجرلرین دویولمه سی گوجلو اعتراض دالغازینی باشلاتدی. آ. بهبهانی و س.م. طباطبایی کیمی روحانیلرین رهبرلیغی ایله خالق آرتیق شاه حکومتین دن گناهکار مامورلارین ایستفاسینی طلب ائدیردی. اعتراضی لار عبدالعظیم توربسی نه سیغیندی لار (۲۴، س. ۸۲-۸۸). بو حادثه تاریخی ادبیاتدا "حجره تی- صغرا" (کیچیک کوچ) آدلانییر. ۱۹۰۵-جی ایلین دسامبریندا باش وئرن بو حادثهده J. نووزون ایستفاسی ایستندی، ملی مجلس و عدالتخانه قورولونجا یا قدر تهرانا دونمویه جه کلرینی اعلان ائندی لر (۹، س. ۵۳). بیر آی داوام ائندن اعتراضدان سونرا قورخویا دوشن شاه طلبلرین یئرینه یئتیرلهجه یی و آدینی وئرندهن سونرا اعتراضی لار عبدالعظیم توربسی نی ترک ائندی. شاه دا تهران والی سینی ایستفایا گؤندهردی (۱۰، س. ۵۶-۵۹) و ایرانین بوتون شهرلرینده عدالتخانالارین قورولماسی حقیقین ده ۱۰ یانوا ۱۹۰۶-جی ایلهده فرمان وئردی (۲۴، س. ۹۷؛ ۱۹، س. ۴۳۵).

احمد کسروی قید ائدی کی، باش وئرن بو حادثه لار اروپا مطبوعاتیندا دا گنیش اکس-سادا یاراتدی. دین خادیملرینین دولت اوزره دکى قلب سی ایله مستبد حکومته سون وئریلیدی، حالقا آزادلیغ وئریلیدی، دارالشورا – ملی مجلس قورولاجایی بیلدیریلیدی (۱۰، س. ۵۹؛ ۲۴، س. ۱۰۱). شاه ین فرمانی نا باخمایاق، صدر اعظم عین الدوله عدالتخانانین قورولماسینی گچیندیریلیدی، بو مقصدله اوردونو و حکومت عضولرینی ده اوز طرفینه چکمیشدی. بونو گؤرن مجتهد طباطبایی صدر اعظم انله بیر مکتوب گؤندهردی: "من بو اولکده اسلاما خدمت ائدیرم. بو مملکت و اهالی نی روسیه، انگلیس و عثمانلی یا اسیر ائتمه یین. مجلسین تاسیس و س. حقدان قرانا آند ایچمه یینیز نجه اولدو؟ من بو یولدا جانیمدان کئچمه یه حاضیرام" (۲۴، س. ۱۰۸-۱۱۰).

م. طباطبایی و آ. بهبهانی مسجدرده، خالقین قارشیسیندا چیغیش ائدی، عدالتخانانین، مجلسین اهمیت یندن دانیشیر، خالقى مبارزه یه سسلی یردیلر. خالق آراسیندا ظالم حکومته قارشى جهادی تبلیغ ائندن ورقه لر پایلانیردی. قورخویا دوشن صدر اعظم عین الدوله اولکده کومندان ساعتین تاپیق ائندی. باش وئرن ازدهام لاردا مسجدره توپلاشان اعتراضی لارا

آتش دا آچیلدی و اولدورولنلر دا اولدو (۲۴، س. ۱۳۰). روحانیلر وضعیتین چیخیلمازلیغینی گوروب خالق مسجدرلی ترک انتمیمی توصیه ائتدیلر. آ.بهبهانی، س.م.طباطبایی و شیخ فضل الله نوری دا شاهین رازیلیغی ایله تهرانلی ترک ائدیپ قماگنتی لر (۲۴، س. ۱۳۵). بو حادثه تاریخی ادبییاتدا "حجرنتی-کیرا" (بؤیوک کوچ) آدلانییر (۹، س. ۵۳).

آ.بهبهانی نین اینگیلیتیره سفیری ایله اولان آنلاشماسی سایب سنده ۵۰۰-دن چوخ چادیردا آن مین دن چوخ اعتراضی سفیرلی حیثیتنه سیغیندی و اعتراضی روحانیلرین گری قاییتماسی، عدالت خانانین آچیلماسی ایستکلرینی یئنیله دیلر و ایلك دفعه مشروطه و پارلامنت طلب ائتدی لر (۲۴، س. ۱۳۴-۱۳۶؛ ۱۴۰-۱۴۲). بو حادثه مترقی روحانیلرین رولونو قید ائدن م.ا.رسولزاده "ایران انقیلابینین باشیندا روحانیلر وار. اسلامی آباد ائدن لر ده ما لالار اولاجاق" (۳۱، س. ۵۸) دییه رک، اولارین خالق آزادلیغ حرکتینده کی فعالیتینی آلفیشلا بیردی.

صدر عظم عین الدوله ایسه خالقا مشروطه وئرلرسه، سونرا جمهوری ایستیهجه کلر دییه رک شاهی قرخودوردو (۲۴، س. ۱۳۸). تبریز والیسی، شاهزاده محمدعلی میرزا صدر عظم عین الدوله نین اونون ولیعهدلی ایندن قارشی اولدوغونو بیلدی ییندن، شاهها اعتراضی لاری دسلکله یین بیر تلگرام چکدی. همچین اونون دستکی ایله تبریز روحانیلری - آذربایجان مجتهدی حاجی میرزا حسن آغا، امام-جمعه حاجی میرزا کریم آغا (۲۴، س. ۱۶۳) و س. شاهها تلگرام چنک دیلر. تلگرامدا شاهدان تهران روحانیلرین ایستکلرینه عمل اندیلمه سی و اولارین قومدان گری قاییتدی ریلمه سی آرزو اندیلیر، ملی مجلسین قورولماسینی و استبداد و ظلمون آرادان قالدیرلماسینی ایستی یردی لر (۲۴، س. ۱۴۳-۱۴۵). بو تلگرامین سونوندا صدراعظم وظیفه من آزاد ائدیلدی و روحانیلر قومدان گری قاییتدی ریلدی. لاکن اینگیلیتیره سفیرلیگنه سیغینان ۱۴ مین دن چوخ اعتراضی مترقی روحانیلرین ده دستکلری ایله مشروطه طلب ایندن ال چکمدی (۲۴، س. ۱۴۲-۱۴۳). تنباکی اوسیانین ماری مشهورو مجتهد میرزا حسن شیرازی نین طلبه سی اولان فضل الله نوری قاتی شریعت طرفداری اولوب، اوزونون مشروطه علیه نده کی گوروشلرینی "کتاب تذکرال-قافل" و "ارشادال-جاهل" اثرلرینده گنیش ایضاح ائتمیش دیر (۲۷، س. ۲۸).

اونون رهبریلی ائتگی رادیکال روحانیلر ده مشروطه عوضینه "مشروع" (شریعت)، "ملی مجلس" عوضینه "اسلام مجلسی" سؤزون طلب اندیردی لر (۴۱، س. ۳۵۵؛ ۱۴، س. ۳۸۸-۳۹۳).

مشروطه چیلرین تزیقی سونجوقی شاه ۵ آوگوست ۱۹۰۶ جی ایل تاریخینده مشروطه فرمانینی ایضالاماغا مجبور اولدو (۲، س. ۲۸۲). ۹ سپتامبر ۱۹۰۶ جی ایل تاریخینده ایسه شورا مجلسینین ده تاسیس اندیلمه سی حقیقیندا فرمانی ده تصدیق ائتمه یه مجبور اولدو (۲۴، س. ۱۵۲). بئله لیکله، ایران پارلامنتلی شاملیق اولکه سینه چئوریلدی. بئله لیکله، مشروطه حرکتینه گئدن پروسه سی تهراندا قلبه ایله نتیجه لندی.

احمد کسروی یازیرکی، مشروطه حرکتی تهراندا یاران دی، لاکین اونون اینکیشافینی تبریز بوی نونا گوتوردو (۲۴، س. ۱۵۶). ایران پایختیندن سونرا ان بؤیوک شهر تبریز سایلیردی. ولیعهد همیشه تبریزده اوتوروردو. اوزاق لیغینا باخمایاق تبریز تهراندا باش وئرن حادثه لر دن خبرسیز قالمیردی. همینجه ایران آذربایجانین قفقازا و عثمانلی اراضی سینه یاخین لیغی آذربایجانلی لارین آییق لیغینا و حاضر لیغینا چوخ کؤمک اندیردی (۲۴، س. ۱۵۷). تبریز هم ده مدنی مرکز لردن بیر ییدی.

ولیعهد محمدعلی میرزا روسیهپرست اولدوغوندان اورادا چار ائلهیی نه اینقیلابی حرکتین بیر بنزهری نین نه اینکی تبریزده، هنج ایراندا تیکرارانماسینی ایسته میئردی، هر شکلده اعتراض لاری بوغماغا چالیشیردی. او، تهرانداکی مشروطه حرکتینی د صدرعظم اینوددولعی ایشدن چیکارتدیبرماق اوچون موهوقتی دسلکلمیش دی. ولیعهد دین دسلگی ایله تبریز روحانیلری شاه تلگرام چک میش، مشروطه نی دسلیکله میش، صدرعظم اعتراض لارینی بیلدیریشدی لر. لاکین ولیعهد اوز آروزوسونا نائیل اولاندان سونرا تبریز روحانیلرینی آدارراق ساکیتلشدیردی (۲۴، س. ۱۸۴-۱۸۵). تهراندا ائله ده ائدیلمن آزادلیغی، یارادیلان مجلسین بیر بنزه رینی تبریزده آجیب، رئال لاشدیرماغا چالیشان خالق ۱۹۰۶ جی ایلین سنبتامبردا کوتهلی اعتراض نمایشی نه، میتینگ لره باش لادی (۷، س. ۳۰۲). اعتراض چی لارین سایبی نتیجه سینده بازارلار باغ لاندی و سپتامبرین ۲۰ ۶۰۰ نفر دن چوق اعتراض چی کونسول لوغون هیاتینه و اونون یانینداکی سمسام خان مسجدینه توپلانیب بئسته اوتوردو (۲، س. ۲۸۲). مجتهد حاجی میرزا حسن آغا، امام-جمعه حاجی میرزا کریم آغا و دیگر بو یوک روحانیلر ده اعتراض چی لارا قوشولودو. بورادا فارس و تورک دیل لرینده استیدادا قارشی مشروطه نین فایداسی حوقده چیخیش لار ائدیله ردی. سونوندا اعتراض چی لار شاه تلگرام گونده ریلر. اون گون بازارلار باغلی قالدی. جماعت آن قاسم خان مسجدینه و اینگیلیس کنسول لوغون هیاتینه توپلانیردی (۲۴، س. ۱۸۹). مطلقیتنه قارشی بیرلشن اهالی اوز آراسینداکی مذهب داواسینا دا سون قوی موشدو. کریمخانی لرین رهبری حاجی سید محمد قاراباغی بئله دئوردی: "ایندی بو تون کین-کودورت کنارا قویولمالی، ایرانلی لارین شادلیغ و شهره تی نامینه چئین-چئینه آدیلامالی بیق". شیخی و اوصولی لرین رهبری ده اونون لایرلیکده بو ایده نی دسلکلنیردی لر. مسجدین آخوندو ده چیخیش ائدیپ فارسا و تورکجه مشروطه نی دسلکلنن چیخیش لار ائتدی. سارابین ظلمون دن، مظلوم حالقین دردلرین دن دانیشیب حالقی آغلاتدی (۲۴، س. ۱۹۰، ۱۹۲). نهایت بیر آی سونرا، ولیعهدین گیزلی اعتراض لارینا باخمایاق، شاه حکومتی تبریزده کی مشروطه چیلرین ده طلبی نی قبول ائتدی بیله دایر ولیعهد تلگرام گونده رمیه مجبور قالدی (۲۶، س. ۱۶۲-۱۶۴). شاهین رازی لیغی و ولیعهدین فرمانی ایله مسجد سیغینان لارا اومومی اف و ثریلیب، تبریزده ملی شورا مجلسینه دیوتات سئچلمه سی نه ایجازه وئریلدی، اینگیلیسین تبریزده کی کونسول لوغونا د بو حوقده معلومات گونده ریلدی (۲۴، س. ۱۹۵-۱۹۶؛ ۲، س. ۲۸۲). بئله لیکله، ایران آذربایجاندا اولدوغو مشروطه قوشموش اولدو. مجتهد حاجی میرزا حسن آغادان، ملالاردان، تاجرلردن عبارت تبریز انجومنی فعالیتنه باشلادی. انجومن هم ده عدلیه، تحلیکس سیلیک مسئله لرینه ده نظارت ائدیردی (۲۶، س. ۱۸۳).

ایران آذربایجانیندا ۱۹۰۶ جی ایله مشروطه نین قلبه سیندن سونرا مشروطه چیلر نظام-اینتیظامی بئری پا ائدیپ، دوکان-بازاردا اوجوزلوغا، عدالت و سنی-شیه مباحثه سیننه، طریقت لر آراسی ضدیتنه، تبرا چی لارین لعنت لرینه سون قوی ماغا نائیل اولدولار. بو مرحله ده مشروطه چیلره رهبرلیی اساساً مترقی دین خادیم لری ائدیردی لر و اساس طلبلری ده شریعتنه دوغرو عمل ائتمک ایدی (۲۴، س. ۱۹۷-۱۹۹). لاکین انجومن مشروطه نین روحونا خیانت ائدن رادیکال دین خادیم لرینه قارشی ده مبارزه آپاریردی.

به نظر می رسد شما از یک فرمان یا کد استفاده می کنید که ممکن است مربوط به یک برنامه خاص یا سیستم دیگری باشد.

بۇ استقامتدە وليعهد يله گيزلى دانيشيقلارا گنديب مشروطهچيلره خيانت ائتدييىنه و انجمن ده اونون سيريني اچان ميرزا حسين واعظى دوينردىيىنه گۆره پيش-نماز-مولا مير هاشيم دومچى ۱۹۰۶ جى ايلين آختيابريندا تبريزدن قوولودو (۲۶، س. ۱۷۱). قيد اندهك كى، مير هاشيمين مشروطه عليهندهكى فعاليتى "مولا نصرالدين" ژورناليندا دا اوز اكسينى تاپميشدى. اونون مشروطهچيلره قان اودورماسى و سونوندا بۇ جينايمتلرينين جنراسينى چنكسى م. ا. صابرين-

"دورما، گۆتور قاچ باشينى، مير هاشيم!"

ياردىمى ستار باشينى، مير هاشيم!" (۱۱، س. ۳)

شهئيرى ايله ژورنالدا ايشيقلانديريلميشدى. لاکين مير هاشيم سونرالار يئنه تبريزه قايديب شاهين گؤستريشى ايله تبريزدىكى روسيه وطن داشلارينا قارشى هوجوملار تشكيل ائتديردى. شاهين مقصدى روسييهنى آذربايجان مشروطهچيلرينه قارشى دؤشمئليه سؤوق ائتمك ايدى (۲۴، س. ۵۷۷).

وليهعد تبريز انجمن نىنين طلبى ايله اوزونى يالان دان مشروطهچى كيمي گؤسترنه و محتكيرليك اندهن امام-جمعه حاجى ميرزا كريم آغانى وظيفه دن و تبريزدن قووماغا مجبور اولدو، اونون يئرينه مسجدين كهنه پيش-نماز-مولاسى ميرزا غفار آغا سئچيلدى (۲۴، س. ۲۰۶). وليعهد انجمنين بۇ حركتلريندن گييزلنيب اونو باغلاماق ايستهسه ده، حالقين اعتراضيندان قورخوب گئرى اديم آتدى و تهرانا، مجتهد آبيه بهانيه مکتوب يازيب اوزونى مشروطهيت طرفدارى اولدوغونى بيلديريب و اوندان يارديم ايستدى (۲۴، س. ۲۰۰-۲۰۱). كسروى قيد ائدير كى، آذربايجان حالقينين شاهلىق رژيمى اوزرهدىكى بۇ ايلك قلمهسىنين بوتون ايراندا مشروطه حركتىنين اينكيشافى اوچون اهمييتى اولدو، تهراندا سئچكىيه پروسهسینه شوبهه ايله باخانلار دا مشروطيه قوشدولار (۲۴، س. ۲۰۰). ايران آذربايجانينين شهرلرينده دلايت انجوملرى ياراديلماغا باشلاندى، اوز نمايندهلرينى د تبريز انجمن اينه گوندرمهيه باشلادىلار. لاکين بؤلگه لره خالق انجمنينين دمكراتيق روحونى آنلامير، اونو شريعت مجلسى زنهئديردى. بزهن ايسه اردبيلده، قزوینده اولدوغو كيمي، حيدرى و نئمتى طريقتلرينين قارشى-دورماسى، حتى قتل حادثه لرى واحد انجمن تشكيلاتلارينين يارانماسينا مانئه اولوردو (۲۶، س. ۱۹۵-۱۹۶؛ ۲۴، س. ۲۳۲-۲۳۳).

وليهعد محمدعلى ميرزانين مشروطهچيلره گئشته گئتمهسینين بير سببى ده آتاسى مظفرالدين شاهين آغير خسته ليبي و شهزادملر آراسيندا وليعهدليك مباريزهسى ايدى. وليعهدين مشروطهچيلره زیدى ليبي نندن ديگر شهزادملر ايستيفاده انديب، سراىدا و حالق آراسيندا دئدى-قودولار ياراديردىلار. بۇ سببدن محمدعلى ميرزا مجتهد آبههانيه ده مکتوب يازاراق اند ايچدى كى، او، دولت و ملتین اينكيشافينى ايستهير، مجلسه و مشروطيه صادقدير، بدخواه لار اونو شرله مك ايستهيرلر (۲۶، س. ۱۸۵-۱۸۶). ۳۰ دكابر ۱۹۰۶ جى ايل تاريخينده ايران تاريخينده ايلك دقه مظفرالدين شاه و وليعهد محمدعلى ميرزه مجلسين حاضرىلاديغى اساسى قانونى ايمزا آتديلار و ايرانين ايلك كونسيتى-سياسى تسديقلميش اولدو (۲۶، س. ۱۸۷-۱۸۸؛ ۲۰، س. ۵۱۳؛ ۷، س. ۳۰۲).

مظفرالدين شاهين اوزون سورن خسته لي كدن وفات ائتمهسى نندن سونرا ۱۹ يانوار تاريخينده وليعهد محمدعلى ميرزه شاه اولدو (۲۶، س. ۱۹۸، ۲۰۱؛ ۲۴، س. ۲۳۵-۲۳۶، ۲۳۹). لاکين او، آتاسى نين ايمزالاديغى كونسيتى-سيانى تانيماق

ایستهمئیردی. شاه سئچیلهدن سونرا آچیق-آشکار مشروطیه، سئچیلیمیش مجلسه قارشى مباریزه آپاران محمدعلی میرزه اوز ایشینه قاریشیلماسینى، حسابه سوروشولماسینی خوشلانمیر، دولتی تکباشینا ایداره ائتمهک ایستهمیردی. او، مشروطه دوشمنی رادیکال روحانیلرله ده بیرلشمیش و بنله فقیر یاییردیلار کی، گویا مشروطه شریعتنه ضددير (۲۴، س. ۲۴۰-۲۴۱). "مولا نصرالدین" ژورنالی بۇ حوقده بنله یازیردی: "قانونی-اساسینی تصدیق اولونماعینی طلب ائیلنده محمدعلی شاه همیشه جواب وئیریر کی، مجتهدلر قویمورلار، چونکی مشروطه ات شریعتنه ضددير" (۱۵، س. ۶-۵؛ ۲۹، س. ۳۵۱-۳۵۲). لاکین شاه آنقا اوز شخصی منفعت ینه خدمت ائدن مجتهدلرین فتوالارینی نمونه گؤستریردی. چونکی یئنه "مولا نصرالدین" ژورنالینین قید ائتدیگی کیمی کربلا و نجف مجتهدلری مشروطیت طرفدارى اولوب، شاهى بۇنا دوت ائدیردیلر. لاکین رادیکال ایران روحانیلری دئییردی لر کی، "مشروطیت شیطان ایشی دیر" (۱۵، س. ۶-۵).

تهران دان – شورا مجلسیندن گئلن شیکایتلر اوزره تبریزدن مرکزی حکومته گؤندریلن تلگراملاردا یازیلیردی: "شورائین حقیقی وار بۇتون ایشلردن خبردار اولسون و یاخود اونلارا مداخله ائتسین، بیر سیرا ایشلردن خبردار اولماماسی حانسی سببدن دیر؟" (۲۴، س. ۲۵۳).

همچنین شاهین مشروطه نی قبول ائتدیگی بارده یئنی فرمان وئرمه سی، گمرکلردن مسئول اولان بلژیکی J. نووزون و دیگر خارجی مامورلرین استعفا سی طلب ائدی لیر، وزیرلرین مجلسه حسابات وئرم لری طلب اولونوردو (۲۶، س. ۲۱۴-۲۱۵). تلگرامین آلتیندا تبریز مجتهدی حاجی میرزا حسن آغانین و س. روحانیلرین و تاجرلرین د ایضالاری دا وار ایدی (۲۴، س. ۲۵۴-۲۵۶).

۱۹۰۷ جی ایلین آوریل یئنه تبریزده باش وئرن بیر حادثه رادیکال روحانیلرله زحمتکش خالق قارشى-قارشى یا گنتیردی (۲۶، س. ۲۳۴، ۲۳۹-۲۴۱). کنت دی لی لره ظلم ائدن تبریز والی سی نظام الملکون آدم لاری نی قورویان مجتهد میرزا حسن آغایا قارشى تبریزده ایلک سیلاحلی اوسیان باش وئردی. مجتهد مجاهدلر طرفیندن شهردن قوولودو، اونونلا بیریکده دیگر شیعه دین خادیم لری د شهری ترک ائتدیلر. عالی دین خادیم لری ایچینه تکجه شیخلرین رهبری سقه الاسلام مشروطیه سونونا قدر صادق قالدی. بۇ سون حادثه مشروطه چیلرله شیعه دین خادیم لری آراسینداکی زیدیتی تامامی له بویوکدو و مشروطه چیلر آراسیندا اروپا پرستلیک آرتماغا باش لادی (۲۴، س. ۱۸۴، ۲۹۱-۲۹۵). بۇنون نتیجه سینده بزه دین خادیم لری نین د مشروطیه قارشى شوبهه سی آرتدی، ایکی تیریلیک گوجلنددی (۲۴، س. ۳۱۰-۳۱۱). آنجاک نهفدن آخوند مولا کاظم خراسانی، حاجی شیخ عبدالله مازندارانی، حاجی میرزا حسین طهرانی، سید محمد طباطبایی و عبدالله بهبهانی حقیقتن مشروطه طرفدارى ایدیلر. اونلارا گؤره "ایندیکی دورده امام زمان غیب ده اولدوغوندان، شریعتین احکام اجرا اولونا بیلیمیر، ایستر-ایستمز ظلمکار حکیملر قالیب گلیر. یاخشی اولار کی، استبدادین و ظلمون قارشیسینی آماق اوچون قانون چولوک حکم سورسون. امتین عاقیل لری – مسلمان لارین باشچیلاری مجلسی برپا ائدیپ اورادا مشورت کئچیرسینلر". بنله جه، اونلار مشروطه نی مشروعه دن آیریردیلر. لاکین ایجازنه وئرمزدیلر کی، شریعتین علیهنه قانون یازیلسین (۲۶، س. ۲۸۶-۲۸۷؛ ۲۴، س. ۳۳۸).

تبریزدن قوولان مجتهد میرزا حسن آغا آچیق-آشکار مشروطه نی پیسلیر، مشروطه ائوه زینه مشروعه (شریعت) طلب ائدیردی. شیخ فضل الله نوری ده آرتیق مشروطه یوخ، شریعت تبلیغاتی آپاریردی (۲۴، س. ۳۳۸-۳۳۹). او، مشروطه چی

لرین ملی شورا مجلسینده سس وئرمه سی کئچیریلن کونسیتیسی ایا عقیده آزادیغی مادلسینی سالماغا چالیشمالارینی ده اسلاما وورولان ظریبه آدلاندیریر، بونا ایجازه وئرمه یه جینی دی یردی. همچین تبریز مجتهدی حاجی میرزا حسن آغانین مشروطهچیلر طرفیندن قووولماسینی ده اونلارین اسلام دوشمنلی بیینه ایشاره ساییردی (۲۴، س. ۳۴۶-۳۴۷). موزونی ایشیق لاندیران "مولا نصرالدین" ژورنالی بئله یازیر: "یازیق حاجی میرزا حسن آغا، نیه سئنی قاتیر اوسته میندیریب تبریزدن چیخاریب قوودولار؟ سنین گوناھین نه ایدی، سن نه دئییردین کی؟ سن دئییردین کی، "بۇ مشروطهچیلر بولدان چیخیلار" (۳۹، س. ۲-۳؛ ۲۹، س. ۱۶۱)؛ "حاجی میرزا حسن آغا بیرجه دفعه مجاهدلر باره سینده ناراضلیق اظهار ائتمک ایله تبریزلر اونو شهردن کنار ائلدیلر" (۱۳، س. ۶؛ ۲۹، س. ۱۷۲). ژورنال دیگر مرتجع ملالارینین د اینی فقیرده اولدوغونو گؤستریر: "هله شئیخ فضل الله و حاجی میرزا حسن قالسینلار کناردا: مشروطهیتی خلافی-شریعت حساب ائلیین مجتهدلرینین قدری گون-گون دن آرتماقدادیر. مجتهدلر شاها اریزه وئریبلر کی، قانونی-اساسی وئرمسین. مشروطهچیلری کافر دیه اعلان ائدیبلر" (۱۵، س. ۵-۶؛ ۲۹، س. ۳۵۱).

بۇ سون مسئلهده عبدالله بهبهانی و سید محمد طباطبایی ده مجتهد میرزا حسنین تبریزه گئری دؤنمسینی ایستی بیردیبلر، چونکی او، تهراندا و قوردا اوزونون قووولماسینی مشروطهچیلرین دین سیزلی بیینه نئونه گؤستریردی (۲۴، س. ۳۵۱-۳۵۲). سراین موئفقی اولان شئیخ فضل الله نوری ده مجتهد میرزا حسن آغا ایله دوستلوق ائدیبلر، مشروطهچیلره قارشی اونو دسلکلئیردی. مشروطهچیلری قورویان آقا مجتهد س.م. طباطبایی، آبهبهانی، آخوند خراسانی و آخوند مازندارانی ایدی (۲۴، س. ۴۲۳-۴۲۵). بۇ کیمی مترقی روحانیلرین فعالیتینی قید ائدن، لاکین یترلی اولمادیغینی بیلدیرا. حسینزاده یازیر کی، "فاضلی-شهیر (مشهورو فضیلتلی-ا.ف.) طباطبایی حضرتلری عموم اسلامیتین داواسی اوچون چالیشیر. گؤرور کی، وطنی-دین، شرفی-ملی یمیز تهلیکهدهدیر. لاکین بیر الدن سس چیخماز" (۱۷، س. ۴؛ ۱۹، س. ۲۰۹).

اکسرهوی گؤستریردی کی، مشروطه علیهنده کی روحانیلر بوتون آزادلیق طرفدارلرینی بابی، بهایی آدلاندیریر، اونلارین اسلام دوشمنی اولدوقلارینی وورقولا ماغا جهد ائدیردیلر (۲۴، س. ۳۴۱-۳۴۲). شئیخ فضل الله نوری پارلامنتده قانونلارین قبولونده روحانیلرین تحلیفلرینین نظره آونماسینی و بۇ مقصدله ایرجا نظارتچی فقیه دیلر اورگانین یارادیلماسینی طلب ائدیبلر، بۇنا اعتراض ائدن آریباجانلی دپوتاتلار دین سیز دئییردیلر. لاکین س.ح. تاغی زاده باشدا اولماقلا آریباجان دپوتاتلای- "بیز مشروطه طلب ائدیریک، مشروعه (شریعت) یوخ" (۱۹، س. ۴۱۵) دئییه بۇنا اعتراض ائتدیبلر. سونوندا عالی روحانیلرین سئجیدی بی ش نفر مجتهددن ایبارت پارلامنته نظارت اورگانینین یارادیلماسی قرارا آلیندی (۲۴، س. ۴۳۸-۴۴۲).

شیخ فضل اللهین بۇ قلبه سینیه باخمایاق، او، شاه حکومهتینین دسلگی ایله مشروطهنی سونونا قدر لغو ائتمک ایستیهیردی. شیخ فضل الله نورینین رهبرلی بی ایله حاضی رلانان بیان نامهده مشروطهچیلری بابیلیه میی لیکده، غیر-مسلمانلارلا مسلمانلارین برابری بیینی طلب ائتمکده، شریعته قارشی فرنگ قانونلارینی تطبیق ائتمک ایستهمکده گوناھ لاندیردی لار. همینجه اونلار قارشی شریعتین بابی و دین سیزلره قارشی حکمونو) قتل (F.O.-تطبیق ائتمهیی طلب ائدیردیلر (۲۴، س. ۴۸۲، ۴۸۸-۴۹۵، ۵۰۹-۵۱۰). شئیخ فضل الله دا بوتون مشروطهچیلرین قتل ائدیلمه سی حقیقیندا فتوا وئرمیشدی (۳۳، س. ۴۱۷). مسجلرده واعظلر مشروطهچیلرینین آروپا پرست، شریعتین لهغو ائتمهیی ایستمین کافرلر اولماسی حق قیندا موعظلر اوخونماغا باشلان دی. مشروطهچیلره قارشی تزیکلر، تهدیدلر، فیزیکی

زور اقبالیق حال لاری دا ائدیلدی. س.م. طباطبایی نین و آبههانی نین شیخ فضل الله لا گوروش مهسی ده نتیجه سیز قالدی، سوندا شورا مجلسی فضل الله نوری نین مشروطیه دوشمن اولوب سراي دان آل دیغی رشوملرله اون لارین جینایت کار اعمال لرینه اورتاق اولدوغو، عبدالعظیم توربسی نده اوتوران شیخ فضل الله طرفدار لارینین ده خالق دوشمن ی اولدوغو اعلان ائدیلدی (۲۴، س. ۴۴۴-۴۴۷).

بۇ دورده اردبیل ده نعمتی-حیدری قارشی دورمالاری، زنجان دا، قزوین ده شیخ فضل الله طرفدار لارینین مشروطه چیلره قارشی هجوم و قتل حادثه لری باش وئیردی (۲۴، س. ۴۶۹-۴۷۵). بئله بیر شرایط ده نجف روحانی لری اولکده کی نظام-انتظامی برپا ائتمه یین، مشروطیه قارشی دوشمن چیلیک ائدن، کونسیتی سی ایا الائه فله رین قبولون گچیندی رن صدر اعظم اتابکی کفرله اتهام ائتدی (۲۶، س. ۴۳۸). خوی انجمنی ده صدر اعظم اتابکی نی "خائن السلطن" خائن سلطان- (F.I) اعلان ائتمیش، ایستفانیه ده، اولدورمه کلرینی بیلدیرمیش دیلر (۲۴، س. ۵۱۹، ۵۲۸). تبریز ایالت انجمنی حکومه تین استعفا سینی ایسته میشدی. ۱۹۰۷ جی ایل، ۳۱ آگوست تاریخی نده (۲۶، س. ۴۵۱؛ ۲۴، س. ۵۲۹) مجلسین ایجلاسین دن چیخان اتابک تبریزی عباس آغا طرفیندن کوچه ده قتل ائدیلدی. سوی-قصدچی اله گنج مه مک اوچون اوزونو دا اولدوردو. کسره وی قید ائدی کی، اتابکی نین قتلی سراي دا و ایرانین حاکم دایره لری نده بویوک قورخو یاراتدی، مشروطه دوشمن لری نین سوی-قصدلر حاضر لار نینماسین دان تقدیر گین اولوب ظاهرا مشروطه چی کیمی اوزون لارینی گؤستر مه یه باش لادی لار (۲۴، س. ۵۴۱). نتیجه ده ۷ آکتیابر ۱۹۰۷ جی ایل تاریخی نده محمد علی شاه شورا مجلسین کونسیتی سی ایا الائه فله رینی تصدیق ائتدی و مشروطه چیلری نین دموکراتیک اصلاحات آروزونو بیرینه یئتریر مه یه مجبور اولدو (۲۶، س. ۴۶۷-۴۶۵؛ ۲۰، س. ۵۱۳؛ ۷، س. ۳۰۳). دینین دن آسیلی اولمایاق بوتون ایران لی لری ن قانون قارشی سیندا برابر یی تصدیق اولوندی، سون نی، خریستیان، یهودی و زردشتی لری ن حقوقو آرتیر یلدی، لاکین بورادا یگانه استثنا بابیلر و بهاییلر اولدو. همچنین ایالت انجمن لری نین اداره ئت مه ده کی حقوقو تانین دی کونسیتی سی ایا موترقی الائه فله رین قبولون ده، دینی محکم لره قارشی دنیوی محکم لری ن صلاحیت لری نین قیسم آرتیر یلماسین دا و قانون قارشی سین دا بوتون وئندهلرین برابر یی یینین تامین اولونماسین دا س.ح.تقی زادین باشچی لیک ائتدی یی آذربایجان دیوتات لاری خصوصی رول ائودادی لار (۳۶، س. ۱۱۰).

۲۸ فوریل ۱۹۰۸ جی ایل تاریخی نده شاه قارشی سوء قصد تشکیل اولوندو (۲۶، س. ۵۴۲). فایتون لا سراي دان چیخیب گئدن شاه خمپارا آتیلدی. بیر نچه نفر یارالانیب اولسه د، شاه بیر ضرر دئیرمه دی. سوی-قصدچیلر تاپیل ماسا ده، سون رادان بونون دا مشروطه چی حیدر عمو اوغنونو ایشی اولدوغو معلوم اولدو (۲۶، س. ۵۴۳). بۇ حادثه شاهین مشروطه چیلرله آراسینین یئنی دن آچیل ماسان سبب اولدو (۲۴، س. ۶۳۱-۶۳۳).

.....

بۇ دورده تبریز مشروطه چیلرینه قارشی بیان نامه ده مجتهد و امام-جمعه رحیم خانی مدح ائتدی کلر و بۇ بئله یازیل میشدی: "تبریز شهرینده پوزقون آدام لار اوسیان ائدیگی بیر وختدا اراده لی بیر شخص لازیم دی کی، بۇ کیمی مهم ایش لری ن عهده سیندن گئلمگی اوز اوزرینه گؤتورسون. بی سیز جناب لارین دان جدی طلب ائدیریک کی، همت ائدیپ پوزقون آدام لارین کؤکونو کس سینیز. بئله لیکله، هم شاهنشاهین واسطه سیله سیزین او هده نیزه ورین ایشی یری نه یئتر یسینیز، هم د

مسلمان اهالی نیز تحلیک سیزلی بیینی تامین ائدیپ اللهین یانین دا ثواب قازانیب، یوکسک مرتبهیه چاتاسینیز" (۲۴، س. ۷۸۷-۷۸۹).

ادبیات

۱. آلگار ه. آخوند مولا TDV // اسلام آنسیکلوپی دی سی، II جلد، استانبول، ۱۹۸۹، س. ۱۸۵-۱۸۶.
۲. آذربایجان ملی آنسیکلوپی دی سی، "آذربایجان" خصوصی جلدی. باکی، ۲۰۰۷، ۸۸۱ س.
۳. بابی لر // "مولا نصرالدین"، № ۲۶، ۱۹۰۸، س. ۲.
۴. باریجوغ س.م. ایران دا سیاسی و اقتصادی چبخار چاتی شمالاری (۱۹۲۱-۱۹۵۰)، بیلیس، ۲۰۱۵، ۱۱۹ س.
۵. بولات ق. ایران مشروطیت حرکتینین تورک لیدرلری: ستار و باقر خانلار، س. ۵۰-۵۱ // Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks، Vol. 5، No. 1 (2013)، p.47-64.
۶. براون ئ.گ. The Persian Revolution of 1905-1909. لندن، ۱۹۱۰، ۴۷۳ p.
۷. جنوبی آذربایجان // آذربایجان ملی آنسیکلوپی دی سی V جلد، باکی، ۲۰۱۴، س. ۳۰۱-۳۱۶.
۸. جنوبی آذربایجان تاریخینین اوچرکی (۱۸۲۸-۱۹۱۷). مسؤل رد. Θ. س. سومبازاده. باکی، ۱۹۸۵، ۳۱۶ س.
۹. چنگیزوغلو. Θ. مشروطه حرکتینده روحانیلرین رول. باکی، ۲۰۱۸، ۱۶۰ س.
۱۰. دیک ک. ایران دا مشروطیت حرکت و دونمین سیاسی گنلیشم لری // Akademik Orta Dogu، جلد ۲، سی ۱، ۲۰۰۷، س. ۵۰-۶۸.
۱۱. ادبیات // مولا نصرالدین، № ۴۲، ۱۹۰۸، س. ۳.
۱۲. احمد و. ش.م. خیابانی نین حیاتی، موحی تی و ادبی فعالیتی. باکی، ۲۰۱۰، ۱۲۶ س.
۱۳. گولمهک // "مولا نصرالدین"، № ۲۰، ۱۹۰۷، س. ۶.
۱۴. حانیوغلو م.ش. مشروطیت TDV // اسلام آنسیکلوپی دی سی، ۲۹-جو جلد، آنکارا، ۲۰۰۴، س. ۳۸۸-۳۹۳.
۱۵. حقیقت // "مولا نصرالدین"، № ۵۲، ۱۹۰۸، س. ۵-۶.
۱۶. حسن زاده ت. "قاچارلار دورونون تیتول لار // "تاریخ و اونون پروبلملری، № ۱-۲، ۲۰۰۹، س. ۳۸۵-۳۹۲.
۱۷. حسین زاده. Θ. ای قلم // حیات، № ۱۲۷، ۱۹۰۶، س. ۴.
۱۸. حسین زاده. Θ. وقایع العالمه بیر نظر // "فویوزات"، № ۲، ۱۹۰۶، س. ۱۷-۲۱.

۱۹. حسینزاده. Θ. سنجیلمیش اثرلری II جلد. باکی، ۲۰۰۸، ۴۹۶ س.
۲۰. ایران اینقلابی (۱۹۰۵-۱۹۱۱) // آذربایجان سووت انسیکلوپدیسی، IV جلد، باکی، ۱۹۶۰، ۵۱۳ س.
۲۱. ایران ایشلری // "مولا نصرالدین"، ۹№، ۱۹۰۸، ۷-۶ س.
۲۲. ارشاد، ۱۲۳№، ۱۹۰۷.
۲۳. ایتیحاد // "مولا نصرالدین"، ۳۱№، ۱۹۰۸، ۳-۲ س.
۲۴. کسرهوی. Θ. ایرانین مشروطه اینقلابینین تاریخی I جلد. ترج. اد. آ. هاشیمی. اسن، ۲۰۰۳، ۱۰۴۷ س.
۲۵. کسرهوی. Θ. قیام-ئ شئیخ محمد خیابانی. تهران، ۱۹۹۸، ۱۷۵ س.
۲۶. کسرهوی، تاریخی مشروطه‌ای ایران. تهران، ۱۳۴۳، ۹۰۶ س.
۲۷. کورتولوش ر. ۱۹۰۶-۱۹۱۱ ایران مشروطه‌یت حرکتینده عثمانلی اتهکیسی. استانبول، ۲۰۱۰، ۲۹۷ س.
۲۸. مدتلی، ا. ایران‌دا آذربایجان تاریخی مسئلهلری. باکی، ۲۰۲۰، ۵۰۸ س.
۲۹. محمدقولوزاده ج. اثرلری II جلد. باکی، ۲۰۰۴، ۵۸۴ س.
۳۰. ممدلی پ. مشروطه اینقلابی ایل‌لرینده دموکراتیک اننه‌لرین فورمالاشماسی // (1905-1911) http://www.azkurs.org/pars_docs/refs/8/7223/7223.pdf
۳۱. رسولزاده م. Θ. ایران‌دا اینقلاب // اثرلری (1903-1909). I جلد، باکی، ۲۰۱۴.
۳۲. رسولزاده م. Θ. ایران تورکلری. باکی، ۲۰۱۳، ۱۰۰ س.
۳۳. رسولزاده م. Θ. اثرلری I جلد (۱۹۰۳-۱۹۰۹). باکی، ۲۰۱۴، ۴۸۰ س.
۳۴. شاهدختلی م. هر گون بیر آذ // شرقی-روس، ۱۳۱۰، ۱۹۰۴.
۳۵. شاهدختلی م. سنجیلمیش اثرلری. باکی، ۲۰۰۶، ۴۳۲ س.
۳۶. شفی‌یوا، Θ. ح. ایرانین مدرن‌لشمه‌سینده س. ح. تاغی‌زادنین رولو. باکی، ۲۰۱۳، ۱۹۶ س.
۳۷. تربیت م. دانش‌مندانی-آذربایجان. باکی: آذر نشر، ۱۹۶۷، ۴۶۴ س.
۳۸. تربیت م. دانش‌مندانه-آذربایجان. تهران، ۱۳۱۴، ۴۱۴ س.
۳۹. ترجمانین فتواسی // "مولا نصرالدین"، ۱۷№، ۱۹۰۷، ۳-۲ س.

۴۰. اوچار ك. آخوندو خراسانی- Fia-alimleri-%C5%9Fia-alimleri- // <http://www.caferilik.com/kutuphane/book/%C5%9Fia-alimleri->

biyografisi-c-2

